नीलाञ्जनहतं भूयः सप्तवारं समुत्थितम् । इति संशुद्धिमेतद्धि शुल्बनागं प्रकीर्त्यते ॥ १८
साधितस्तेन सूतेन्द्रो वदने विधृतो नृणाम् । निहन्ति मासमात्रेण मेहव्यूहं विशेषतः ॥ १९
पथ्याशनस्य वर्षेण पलितं वलिभिः सह । गृध्रदृष्टिर्लसत्पुष्टिः सर्वारोग्यसमान्वितः ॥ २०
लोहं लोहान्तरे क्षिप्तं ध्मातं निर्वापितं द्रवे । पाण्डुपीतप्रभं जातं पिञ्जरीत्यभिधीयते ॥ २१
भागाः षोडश तारस्य तथा द्वादश भास्वतः । एकत्राऽऽवर्तितास्तेन चन्द्रार्कमपि कथ्यते ॥ २२
साध्यलोहेऽन्यलोहं चेत्प्रक्षिप्तं वङ्कनालतः । निर्वापणं तु तत्प्रोक्तं वैद्यैर्निर्वाहणं खलु ॥ २३
क्षिपेन्निर्वापणं द्रव्यं निर्वाह्ये समभागिकम् । आवाह्यं वापनीये च भागे दृष्टे च दृष्टवत् ॥ २४
मृतं तरति यत्तोये लोहं वारितरं हि तत् । अङ्गुष्ठतर्जनीघृष्टं यत्तद्रेखान्तरे विशेत् ॥ २५
मृतलोहं तदुद्दिष्टं रेखापूर्णाभिधानतः ॥ २६
गुंडगुञ्जासुखस्पर्शमध्वाज्यैः सह योजितम् । नाऽऽयाति प्रकृतिं ध्मानादपुनर्भवमुच्यते ॥ २७
तस्योपरि गुरु द्रव्यं धान्यं चोपनयेद्ध्रुवम् । हंसवत्तीर्यते वारिण्यूनमं परिकीर्तितम् ॥ २८
रौप्येण सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेल्लगेत् । तदा निरुत्थमित्युक्तं लोहं तदपुनर्भवम् ॥ २९
निर्वापणविशेषेण तत्तद्वर्णं भवेद्यदा । मृदुलं चित्रसंस्कारं तद्बीजमिति कथ्यते ॥ ३०
इदमेव विनिर्दिष्टं वैद्यैरुत्तरणं खलु । संस्पृष्टलोहयोरेकलोहस्य परिसाधनम् ॥
प्रध्मातं वङ्कनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥ ३१
चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि काञ्जिके । निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ ३२
क्षाराम्लद्रावकैर्युक्तं ध्मातमाकरकोष्ठके । यस्ततो निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते ॥ ३३
कोष्ठिकाशिखरापूर्णैः कोकिलैर्ध्मानयोगतः । मूषाकण्ठमनुप्राप्यैरेकैकोलीसको मतः ॥ ३४
द्रावणे सत्त्वपाते च माधुकाः खादिराः शुभाः । निर्द्रवे वङ्गजास्ते तु स्वेदने वादराः शुभाः ॥
विद्याधराख्ययन्त्रस्थादार्द्रकद्रावमर्दितात् । समाकृष्टो रसो योऽसौ हिङ्गुलाकृष्ट उच्यते ॥ ३६
स्वल्पतालयुतं कांस्यं वङ्कनालेन ताडितम् । मुक्तरङ्गं हि तत्ताम्रं घोषाकृष्टमुदाहृतम् ॥ ३७
तीक्ष्णं नीलाञ्जनोपेतं ध्मातं हि बहुशो दृढम् । मृदुकृष्णं द्रुतद्रावं वरं नागं तदुच्यते ॥ ३८
मृतस्य पुनरुद्भूतिः संप्रोक्तोत्थापनाख्यया । द्रुतद्रव्यस्य निक्षेपो द्रवे तद्दृढालनं मतम् ॥ ३९
त्रिंशत्पलमितं नागं भानुदुग्धेन मर्दितम् । विमर्द्य पुटयेत्तावद्यावत्कर्षावशेषितम् ॥ ४०
न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्वथा । चपलोऽयं समादिष्टो वार्तिकैर्नागसंभवः ॥ ४१
इत्थं हि चपलः कार्यो वङ्गस्यापि न संशयः । तत्स्पृष्टहस्तसंस्पृष्टः केवलो बध्यते रसः ॥ ४२

---

१ ङ. संसिद्धमें । २ ग. क्षणमात्रेण । ३ ङ. व्यूहमसें । ४ ग. °ष्टलस° । ५ ज. जलम् । ६ ङ. तं पञ्च° । ७ क. पिण्डरी° । ८ क. ठ ङ. °कैमिति क.° । ९ ख. हेन लो° । १० क. °न्यलोहे चे° । ११ क. °र्वापणं । १२ ङ. °र्वाहणे द्रव्ये निर्वाहे सं° । १३ क. पणद्र° । १४ क.निर्वाह्ये । १५ क. आवाह्यं । ङ. आवाप्यं । १६ क. तत्तोये । १७ ग. यत् । १८ क. °द्रेपान्तरं वि° । १९ क.°मृतं ला° । २० क गुलगु° । २१ ङ. °र्वाहण° । २२ ङ. °रुत्तार° । २३ क. संउष्ट । २४ क. परिनाशनम् । २५ क.°प्राप्तैरे° । २६ ङ. °कनालिशको । २७ क. माधूकाः । २८ क. दुर्द्रावे वंशजास्ते तु । २९ ङ. °कद्रव° । ३० ख. मुक्तवद्गं हितं ताम्रं । ग. मुक्तगन्धं । ३१ क. तीक्ष्णनीं । ३२ क. °कृष्टद्रु° । ज. °कृष्टं द्रु° । ३३ क. वरना° । ३४ ग. °वेतत् दा° । ३५ क. विमुद्य । ङ. विगुद्य । ३६ ग. °तिके नागं । ३७ क. °ष्टहतसं° । °टहंससं° ।

स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने । अयं हि खर्वणाख्येन[1] लोकनाथेन कीर्तितः ॥ ४३
भूभुजङ्गशकृत्तोयैः प्रक्षाल्यापहृतं रजः । कृष्णवर्णं[2] हि तत्प्रोक्तं धौताख्यं रसवादिभिः ॥ ४४
द्रव्ययोर्मर्दनाद्ध्मानाद्वह्निद्वानं[3] परिकीर्तितम् । भागाद्द्रव्याधिकक्षेपमनुवर्णसुवर्णके ॥ ४५
दलैर्वा[4] वह्निकाग्रासो भञ्जनी वादिभिर्मता । पतङ्गीकल्कतो[5] जाता लोहेर्तारत्वहेमता[6] ॥ ४६
दिनानि कतिचित्स्थित्वा यात्यसौ चुल्लुका[7] मता । रञ्जिताद्धि चिराल्लोहाद्ध्मानाद्वा चिरकालतः
विनिर्यासः[8] स निर्दिष्टः पतङ्गीरागसंज्ञका[9] ॥ ४८
द्रुते द्रव्यान्तरक्षेपो लोहाद्ये क्रियते हि यः । स आवापः[10] प्रतीवापस्तदेवाऽऽच्छादनं मतम् ॥
द्रुते वह्निस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् । सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक[11] इति स्मृतः ॥ ५०
तप्तस्याप्सु[12] निक्षेपो निर्वापः[13] स्नपनं च तत् । प्रतीवापादिकं कार्यं द्रुते लोहे सुनिर्मले ॥ ५१
यदा हुताशो दीप्तार्चिः शुक्लोत्थानसमन्वितः । शुद्धावर्तस्तदा ज्ञेयः स कालः सत्त्वनिर्गमे ॥५२
द्राव्यद्रव्यनिभा ज्वाला दृश्यते धमने यदा । द्रावस्योन्मुखता सेयं बीजावर्तः स उच्यते ॥ ५३
वह्निस्थमेव शीतं यत्तदुक्तं स्वाङ्गशीतलम् । अग्नेराकृष्य शीतं यत्तद्बहिः शीतमीरितम् ॥ ५४
क्षाराम्लैरौषधैर्वाऽपि दोलायन्त्रे स्थितस्य हि । पचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम् ॥५५
उदितैरौषधैः सार्धं सर्वाम्लैः काञ्जिकैरपि । पेषणं मर्दनाख्यं स्याद्बहिर्मलविनाशनम् ॥ ५६
मर्दनादिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् । तन्मूर्छनं हि वङ्गादिभुजकञ्चुकनाशनम् ॥ ५७
स्वेदातपादियोगेन स्वरूपापादनं कृतम् । तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्छाव्यापत्तिनाशनम् ॥ ५८
स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टत्वाद्बन्धनं हि तत् । विद्वद्भिर्निर्जितः सूतो नष्टपिष्टिः स उच्यते ॥ ५९
उक्तौषधैर्मर्दितपारदस्य यन्त्रस्थितस्योर्ध्वमधश्च तिर्यक् ।
निर्वापणं पातनसंज्ञमुक्तं वङ्गाहिसंपर्कजकञ्चुकघ्नम् ॥ ६०
जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम् । स्थितिरास्थापनी कुम्भे याऽसौ रोधनमुच्यते ॥ ६१
रोधनाल्लब्धवीर्यस्य चपलत्वनिवृत्तये । क्रियते पारदे स्वेदः प्रोक्तं नियमनं हि तत् ॥ ६२
धातुपाषाणमूलाद्यैः संयुक्तो घटमध्यजः । ग्रासार्थं त्रिदिनं स्वेदो दीपनं तन्मतं बुधैः ॥ ६३
इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः । ईयतीत्युच्यते याऽसौ ग्रासमानं समीरितम् ॥

---

१ क. खर्पराख्येन । २ ज. कृष्टव° । ३ ग. °योर्मेलना° । ङ. °योर्मेलनं धमा° । ४ ग. °ध्मानाद्वन्दनं । ङ. °ध्मानाद्वन्धनं । ५ ख. नागाद्रव्या° । घ. भागाद्रव्याधिका: क्षे° । ङ भागाद्रव्या° । ज. भोगिदरधाधिके क्षे° । ट. भागाद्रव्याद्विकक्षेपम° । ६ क. द्रवैर्वा । ग द्रव्यैर्वा । ७ ङ. वार्णिकाहरासो । ८ क. °तङ्गक° । ९ ग. जातलो° । १० ज. तारे च हे° । ११ क. वह्निका । ग. कुल्लुका । ङ. खह्निका । ज. फुल्लिका । ट. उलका । १२ क. विनिर्यातः । ङ. विनिर्याति । १३ ङ संज्ञकः । ज. संज्ञिता । १४ ज. °देव च्छेद° । १५ घ. इतीरितः । १६ ज. तप्तास्वप्सु । १७ क. °र्वासः स्न° । ख °र्वापस्नाप° । ज. र्वापस्तप° । १८ ङ प्रतिवा° । १९ क. उद्दिष्टैरौ । २० ग. सत्त्वाम्लैः । २१ क. ठ. ङ. °र्दनोद्दिष्ट° । ङ °र्दनं पिष्ट° । २२ ज. °नष्टं पि° । २३ क. ष्टकका । २४ क. हि वार्यादि° । ङ. हि यत् । २५ ज. पुनः । २६ क °त्वाबाधनं । ङ. °त्वाबादनं हि यत् । ज. °त्वात्साधनं तु यत् । २७ कै °द्भिर्जितसूतोऽतो न° । ङ. °द्भिर्जितसूतोऽसौ नष्टपिष्टः स । ज. °द्भिर्हि जितः सूतो नष्टपिष्टः स । २८ ङ. निर्वापणं । २९ क. °त्रये । ३० क. °रास्यायनी । ख. °राप्यायनी । घ. °रास्यायिनी । ङ. °राप्याने कुं । ज. °रास्यायनी । ३१ क. °तुवापग° । ख. °तुवापनम् । ३२ क °ध्यगः । ३३ क. स्वेदो । ३४ ग. भोज्यैर्द्रव्यात्मिका मितिः । ३५ ज. °व्यात्मका° । ३६ ङ. मितिः । ३७ ज ऋयन्तीत्यु । ३८ ख. °तेऽथासौ । ३९ क. °मानमितीरितं ।

ग्रासस्य [1]चारणं [2]गर्भद्रावणं जारणं तथा । इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणा वरैर्[3]वार्तिकैः ॥ ६९
ग्रासः पिण्डः परीणामस्तिस्रश्चोऽऽख्या परा पुनः । [4]समुखा निर्मुखा चेति जारणा द्विविधा पुनः ॥
निर्मुखा जारणा प्रोक्ता [5]बीजादानेन भागतः । शुद्धं स्वर्णं च रूप्यं च बीजमित्यभिधीयते ॥
चतुःषष्ट्यंशतो बीजप्रक्षेपो मुखमुच्यते । एवं कृते रसो ग्रासलोलुपो मुखवान्भवेत् ॥ ६८
कठिनान्यपि लोहानि क्षमो भवति भक्षितुम् । इयं हि [9]संमुखा प्रोक्ता जारणा मूर्गेचारिणा ॥
दिव्यौषधिसमायोगात्स्थितः प्रकटकोष्ठिषु । [11]भुञ्जीताखिललोहाद्यं योऽसौ राक्षसवक्त्रवान् ॥७०
रसस्य जठरे ग्रास[12]क्षेपणं चारणा मता । ग्रस्तस्य द्रावणं गर्भे गर्भद्रुतिरुदाहृता ॥ ७१
[14]बहुवारं [15]द्रुतिं कृत्य धनसत्त्वादिकं खलु । जारणाय रसेन्द्रस्य सा बाह्यद्रुतिरुच्यते ॥ ७२
निर्लेपत्वं द्रुतत्वं च तेजस्त्वं लघुता तथा । असंयोगश्च सूतेन पञ्चधा द्रुतिलक्षणम् ॥ ७३
औषधाध्मानयोगेन [16]लोहधात्वादिकं तथा । संतिष्ठते द्रवाकारं सा द्रुतिः परिकीर्तिता ॥ ७४
द्रुतग्रास[17]परीणामो विडयन्त्रादियोगतः । जारणेत्युच्यते तस्याः प्रकाराः सन्ति कोटिशः ॥ ७५
क्षारै[18]राम्लैश्च गन्धाद्यैर्मूत्रैश्च पटुभिस्तथा । रसग्रासस्य जीर्णार्थं तद्भिदं परिकीर्तितम् ॥ ७६
सुसिद्धबीजधात्वादिजारणेन रसस्य हि । पीतादिरागजननं [20]रञ्जनं परिकीर्तितम् ॥ ७७
[21]सूते सतैलयन्त्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणं हि यत् । वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता ॥ ७८
[22]व्यवायिभेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु । वेध इत्युच्यते तज्ज्ञैः स चानेकविधः स्मृतः ॥ ७९
लेपः क्षेपश्च कुन्तश्च धूमाख्यः शब्दसंज्ञकः । लेपे[23]न कुरुते लोहं स्वर्णं वा रजतं तथा ॥ ८०
[24]लेपवेधः स विज्ञेयः पुटमत्र च सौरकम् । प्रक्षेपणं द्रुते लोहे वेधः स्यात्क्षेपसंज्ञितः ॥ ८१
[25]संदंशघृतसूतेन द्रुतद्रव्या[26]हृतिश्च या । सुवर्णत्वादिकरणं कुन्तवेधः स उच्यते ॥ ८२
वह्नौ धूमायमानेऽन्तःप्रक्षिप्तरसधूमतः । स्वर्णाद्यापादनं लोहे धूमवेधः स ईरितः ॥ ८३
[29]मुखस्थितैतरसेनाल्पलोहस्य [30]दमनात्खलु । स्वर्णरूप्यत्वजननं शब्दवेधः [31]स कीर्तितः ॥ ८४
सिद्धद्रव्यस्य [33]सूतेन कालुष्यादिनिवारणम् । प्रकाशनं च वर्णस्य तद्[33]दुद्घाटनमीरितम् ॥ ८५
क्षाराम्लैरौषधैः सार्धं भाण्डं रुद्ध्वाऽतियत्नतः । भूमौ निखन्यते [34]यत्नात्स्वेदनं संप्रकीर्तितम् ॥
रसस्यौषधयुक्तस्य भाण्डरुद्धस्य यत्नतः । [35]संदाग्नियुतचुल्ल्यन्तं क्षेपः संन्यास उच्यते ॥ ८७
[36]द्वावेतौ स्वेदसंन्यासौ रसराजस्य निश्चितम् । गुणप्रभावजनकौ शीघ्रव्याप्तिकरौ तथा ॥ ८८

रसनिर्ग[37]मममहाब्धेः सोमदेवः समन्ता-
त्स्फुटतरपरि[38]भाषानामरत्नानि हृत्वा ।

---

१ ट. चरणं । २ क. गर्भे द्रा° । ३ ङ. °वार्तें° । ४ ङ. पिष्टः । ५ ङ. ङ. °ख्याः प° । ६ क. ठ. ङ. संम° । ङ. सुमु° । ७ घ. बीजदा° । ज. बीजाधाने° । ८ ङ. षष्ठयङ्गतो । ९ ग. समुखा । १० ग. °गवारिं° । ११ घ. °कोष्ठिषु । १२ ज. भुङ्क्ते निखिं° । १३ क. °सक्षेप° । १४ ग. बहिरेव । १५ क. द्रुतीकृत्य । १६ ग. लोहं धा° । १७ घ. द्रुते प्रा° । ङ. °द्रुतिप्रा° । १८ ग. परिमाणो वि । १९ क. ठ. ङ. °रैरम्लैः° । २० ग. जारणं । २१ घ. °ते सुतें° । २२ ग. व्यवायभेषजोपेतैर्द्रव्यैः । २३ क. लेपनं । २४ ज. °संज्ञकः । २५ ख. सदृशं द्रुत° । ङ. सदंश° । २६ ङ. °व्याहृति° । ज. °व्याहृतिस्तु या । ग. °व्या हि निश्चया । २७ ग. घ. रणी कु° । २८ ङ. मुखास्थितिरसेनाल्पं लो° । २९ क. °स्थिते र° । ३० स्य धम° । ३१ ग. °धः प्रकी° । ३२ ङ. द्रव्येण सूतस्य का° । ३३ ङ. ज. °दुत्थापनं° । ३४ घ. यत्नात्स्वें° । ३५ घ. मन्दाग्नियुतचुल्ल्यन्तः । ३६ ग. ठ. निश्चितौ । ३७ ट. °नियम° । ३८ ङ. °भाषा ना° ।

व्यरचयदतियत्नात्तैरिमां कण्ठमालां
कलयंति भिषंगग्र्यो मण्डनार्थं सभायाम् ॥ ८२
भवेत्पठितवीरो यः अध्यायो रसवादिना । रसकर्माणि कुर्वाणो न स मुह्यति कुत्रचित् ९०।९३४

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसपरिभाषाकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

[अथ यन्त्राणि] ।

अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्यशेषतः । समालोक्य समासेन सोमदेवेन सांप्रतम् ॥ १
स्वेदादि कर्म निर्मातुं वार्तिकेन्द्रैः प्रयत्नतः । यन्त्र्यते पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिति स्मृतम् ॥ २
[१ अथ दोलायन्त्रम्]—द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्धोदरस्य च ।
मुखस्योभयतो द्वारद्वयं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ३
तयोस्तु निक्षिपेद्दण्डं तन्मध्ये रसपोटलीम् । बद्ध्वा तु स्वेदयेदेतद्दोलायन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४
[२ अथ स्वेदनीयन्त्रम्]—साम्बुस्थालीमुखाबद्धे वस्त्रे पाक्यं निवेशयेत् ।
पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयन्त्रमुच्यते ॥ ५
[३ अथ पातनायन्त्रम्]—अष्टाङ्गुलपरीणाहमानाहेनैं दशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलकोत्सेधं तोयाधारं गलादधः ॥ ६
अधोभाण्डे मुखं तस्य भाण्डस्योपरिवर्तिनः । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठस्याऽऽस्ये प्रवेशयेत् ॥ ७
पार्श्वयोर्महिषीक्षीरचूर्णमण्डूरफाणितैः । लिप्त्वा विशोषयेत्संधिं जलाधारे जलं क्षिपेत् ॥
चुल्ल्यामारोपयेदेतत्पातनायन्त्रमीरितम् ॥ ८
[४ अथाधःपातनयन्त्रम्]—अधोर्ध्वभाजने लिप्ते स्थापितस्य जले सुधीः ।
दीप्तैर्वनोत्पलैः कुर्यादधःपातं प्रयत्नतः ॥ ९
[५ अथ दीपिकायन्त्रम्]—कच्छपयन्त्रान्तर्गतमृन्मयपीठस्थदीपिकासंस्थः ।
तस्मिन्निपातितसूतः प्रोक्तं तद्दीपिकायन्त्रम् ॥ १०
[६ अथ ढेकीयन्त्रम्]—भाण्डेकण्ठादधश्छिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् ।
कांस्यपात्रद्वयं कृत्वा संपुटं जलगर्भितम् ॥ ११
नलिकास्यं तत्र योज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् ॥ १२

---

१ ग. °यतु भि° । २ क. °वगद्र्यां म° । ३ ख. °तवादोयमध्या° । क. ठ. °तवारोऽयमध्या° । ङ. °तपाठोऽयमध्या° । ४ ज °दिनाम् । ङ. °दिनः । ५ ख. ठ. °दकस्य । ६ ङ. °मुखे बद्धव° । ७ ग. °हे च द° । ८ ग. लतोत्से° । ९ क. °त्सेधतो° । ङ. °त्सेधेतो° । १० ग. धारे ग° । ११ क. भाण्डमुखे त° । न. °ण्डस्य परिवर्तिनम् । १२ क. °ल्वर्तिन्यः । पृष्ठस्यास्य प्र° । ग. °लविस्तीर्णे पृष्ठस्यास्मिन्प्रवे° । १३ ङ. °स्यास्यं प्र° । घ. °स्यास्य प्र° । १४ १ घ. °शोधये° । १५ ग. °अस्योर्ध्वे भा° । ङ. अस्यौर्ध्वं° । १६ घं. °लिप्तस्था° । १७ घ. °नोपलैः । १८ घ. संस्थम् । १९ घ. ङ. यस्मिन्निति सू° । २० ङ. °ण्डखण्डाद° । २१ क. °लमजित° ।

युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः । अग्निना तापितो नालात्तोये तस्मिन्पतत्यधः ॥ १३
यावदुष्णं भवेत्सर्वं भाजनं तावदेव हि । जायते रससंधानं डेकीयन्त्रमितीरितम् ॥ १४
[७ अथ जारणायन्त्रम्]—लोहमूषाद्वयं कृत्वा द्वादशाङ्गुलमानतः ।
ईषच्छिद्रान्वितामेकां तत्र गन्धकसंयुताम् ॥ १५
मूषायां रसयुक्तायामन्यस्यां तां प्रवेशयेत् । तोयं स्यात्सूतकस्याध ऊर्ध्वाधो वह्निदीपनम् ॥ १६
रसोनकवसां भेद्रे यत्नतो वस्त्रगालिताम् । दापयेत्प्रचुरं यत्नादाप्लाव्य रसगन्धकौ ॥ १७
स्थालिकायां पिधायोर्ध्वं स्थालीमन्यां दृढां कुरु । संधिं विलेपयेद्यत्नान्मृदा वस्त्रेण चैव हि ॥ १८
स्थाल्यन्तरे कपोताख्यं पुटं कर्षाग्निना सदा । यन्त्रस्याधः करीषाग्निं दद्यात्तीव्राग्निमेव वा ॥ १९
एवं तु त्रिदिनं कुर्यात्ततो यन्त्रं विमोचयेत् । तप्तोदके तप्तचुल्ल्यां न कुर्याच्छीतले क्रियाम् ॥ २०
नं तत्र क्षीयते सूतो न च गच्छति कुत्रचित् । अनेन च क्रमेणैव कुर्याद्बन्धकजारणम् ॥ २१
[८ अथ कच्छपयन्त्रम्]—जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा घटखर्परं सुविस्तीर्णम् ।
तदुपरि बिडमध्यगतः स्थाप्यः सूतः कृतः कोष्ठ्याम् ॥ २२
लघुलोहकटोरिकयाँ कृतषण्मृत्संधिलेपयाऽऽच्छाद्य । पूर्णतरघटखर्परमध्येऽङ्गारैः खदिरकोलभवैः
स्वेदनतो मर्दनतः कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जरति । अग्निबलेनैव ततो गर्भे द्रवन्ति सर्वसत्त्वानि ॥
[९ अथ विद्याधरयन्त्रम्]—यन्त्रं विद्याधरं ज्ञेयं स्थालीद्वितयसंपुटात् ।
चुल्लीं चतुर्मुखीं कृत्वा यन्त्रभाण्डं निवेशयेत् ॥ २५
तत्रौषधं विनिक्षिप्य निरुन्ध्याद्भाण्डकाननम् । कोष्ठीयन्त्रमिदं नाम्ना तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
[१० अथ सोमानलयन्त्रम्]—ऊर्ध्वे वह्निरधश्चाऽऽपो मध्ये तु रससंग्रहः ।
सोमनालमिदं प्रोक्तं जारयेद्गगनादिकम् ॥ २७
[११ अथ गर्भयन्त्रम्]—गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिकाभस्मकारणम् ।
चतुरङ्गुलदीर्घा तु त्र्यङ्गुलोन्मितविस्तराम् । २८
मृन्मयीं सुदृढां मूषां वर्तुलं कारयेन्मुखम् । लोहस्य विंशतिर्भागा भाग एकस्तु गुग्गुलोः ॥ २९
सुश्लक्ष्णं पेषयित्वा तु वारं वारं पुनः पुनः । मूषालेपं दृढं कृत्वा लवणार्धमृदम्बुभिः ॥ ३०
कर्षेत्तुषाग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदुमानवित् । अहोरात्रं त्रिरात्रं वा रसेन्द्रो भस्मतां व्रजेत् ॥ ३१
[१२ अथ हंसपाकयन्त्रम्]—खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ।
अपरं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३२
पञ्चक्षारैस्तथा मूत्रैर्लवणं च बिडं ततः । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रं तद्वार्तिकोत्तमैः ॥ ३३
[१३ अथ वालुकायन्त्रम्]—सरसां गूढवक्त्रां मृद्वस्त्राङ्गुलघनावृताम् ।
शोषितां काचकलशीं पूरयेत्त्रिषु भागयोः ॥ ३४

---

१ ज. °जनात्ताव° । २ क. °नं ढेकी । ३ ड. °कस्योधो गन्धोधो° । ४ ट °करसं भं° । ५ ज. रुद्रे । ६ ट. लितम् । ७ ख. °दापात्य र° । ८ ड. ट° । ९ क. °तलीं कि° । १० ग. तेनात्र । ११ ड. °त्वाऽथ घ° । १२ घ. कृत-कोष्ठ्यम् । १३ ग. °या पटुसं° । १४ घ. पूर्वोक्तव° । ड. पूर्णे तद्घट° । १५ क. ठ. सोमानल° । १६ ड. पिष्टीभस्म च कारकम् । १७ क. °रकम् । १८ क लोणस्य । ड. लोनस्य । १९ ड. °वर्णेन मृदाम्बुभिः । २० क. मृदाम्बु । २१ ग. कर्षे तुषा° । ड. कर्षेस्तुषा । ज. कर्षे तुषा । २२ ग. सुरसां । २३ क. मृद्वङ्ग्यङ्गुल° । २४ घ. °वृतम् ।

भाण्डे वितस्तिगम्भीरे वालुकासु प्रतिष्ठितम् । भागस्य पूरयेत्त्रिभिरन्याभिरवगुण्ठयेत् ॥ ३५
भाण्डवक्त्रं माणिकया सांधिं लिम्पेन्मृदा पचेत् । चुल्ल्यां तृणस्य चाऽऽदाहान्मणिकापृष्ठवर्तिनः
एतद्धि वालुकायन्त्रं तद्यन्त्रं लवणाश्रयम् ॥ ३६
पँश्चाढवालुकापूर्णं भाण्डे निक्षिप्य यत्नतः । पच्यते रसगोलोऽयं वालुकायन्त्रमीरितम् ॥ ३७
[१४ अथ लवणयन्त्रम्]—एवं लवणनिक्षेपात्प्रोक्तं लवणयन्त्रकम् ।
अन्तःकृतरसालेपात्ताम्रपात्रमुखस्य च ॥ ३८
लिप्त्वा मृल्लवणेनैव सांधिं भाण्डतलस्य च । तद्भाण्डं पटुनाऽऽपूर्य क्षारैर्वा पूर्ववत्पचेत् ॥
एवं लवणयन्त्रं स्याद्रसकर्मणि शस्यते ॥ ४०
[१५ अथ नालिकायन्त्रम्]—लोहनालगतं सूतं भाण्डे लवणपूरिते ।
निरुद्धं विपचेत्प्राग्वन्नालिकायन्त्रमीरितम् ॥ ४१
[१६ अथ भूधरयन्त्रम्]—वालुकागूढसर्वाङ्गां गर्तें मूषां रसान्विताम् ।
दीप्तोत्पलैः संवृणुयाद्यन्त्रं तद्भूधराह्वयम् ॥ ४२
[१७ अथ पुटयन्त्रम्]—शरावसंपुटान्तस्थं करीषेष्वग्निमानवित् ।
पचेच्चुल्ल्यां द्वियामं वा रसं तत्पुटयन्त्रकम् ॥ ४३
[१८ अथ कोष्ठीयन्त्रम्]—षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् ।
धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठीयन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४४
यंत्र लोहमये पात्रे पार्श्वयोर्वलयद्वयम् । तादृक्स्वल्पतरं पात्रं वलयप्रोतकोष्ठकम् ॥ ४५
पूर्वपात्रोपरिन्यस्तखल्वपात्रे परिक्षिपेत् । रसं संमूर्छितं स्थूलपात्रमापूर्य काञ्जिकैः ॥
द्वियामं स्वेदयेदेवं रसोत्थापनहेतवे ॥ ४६
[१९ अथ जलाहार्यन्त्रम्]—एतत्स्याज्जलहार्यन्त्रं रसेषाद्गुण्यकारणम् ।
सूक्ष्मकान्तमये पात्रे रसः स्याद्गुणवत्तरः ॥ ४७
[२० अथ तिर्यक्पातनयन्त्रम्]—क्षिपेद्रसं घटे दीर्घे नताधोनालसंयुते ।
तन्नालं निक्षिपेदन्यघटकुक्ष्यन्तरे खलु ॥ ४८
तत्र रुद्ध्वा मृदा सम्यग्वदने घटयोरधः । अधस्तांद्रसकुम्भस्य ज्वालयेत्तीव्रपावकम् ॥ ४९
इतरस्मिन्घटे तोयं प्रक्षिपेत्स्वादुशीतलम् । तिर्यक्पातनमेतद्धि वार्तिकैरभिधीयते ॥ ५०
[२१ अथ पालिकायन्त्रम्]—चषकं वर्तुलं लौहं विनताग्रोर्ध्वदण्डकम् ।
एतद्धि पालिकायन्त्रं वलिजारणहेतवे ॥ ५१

---

१ घ. °ष्ठिताम् । २ ग. तद्भाण्ड । ज. भाण्डस्य । ३ क. नालिकायाः । ग. मणिकया । घ मालिकाया । ट. माल्लिकया । ४ ज. स्य वाऽऽदा° । ५ ड. °हान्माणि° । ६ च. °श्रये । ७ क. पाद्वा° । ८ ड. °काचूर्ण । ९ ज. लाख्यं वा° । १० °णविक्षे° । ११ ट. °लेपस्ताम्र° । १२ घ. °ग्वन्नालि° । १३ क. गर्भे । १४ ज. पचेत्तच्चुल्लयां यामं । १५ ड. °ह्यां च या° । १६ ड. °विस्तारं ह° । १७ ड. मिदं शुभम् । १८ ड. यन्त्रलौ । १९ ग. °तपात्रक° । २० ड. °रिन्यस्य स्व° । २१ ज. °पात्रोप° । २२ क परे क्षि° । २३ ड. तत्स्यात्खलचरीयन्त्रं । २४ °हाय° । २५ ड. रससाद्गुण्यका° । २६क रसः स्याद्गण्यकम् । ज. रसे स्याद्गुणकारकम् । २७ ड. घटं दीर्घगलाधो° । २८ ग. दीर्घनतोधो° । घ. दीर्घनताधो । २९ क. तै नालं । ३० क. °न्यद्घटै° । ३१ ज. °स्तात्कुम्भराजस्य । ३२ ड. °लं लोहं विततात्रोर्ध्वद° । ३३ ड. °द्धि पलि° ।

[२२ अथ घटयन्त्रम्]—चतुष्पस्थजलाधारश्चतुरङ्गुलिकानेनः ।
घटयन्त्रमिदं प्रोक्तं तदाप्यायनकं स्मृतम् ॥ ५२

[२३ अथेष्टकायन्त्रम्]—विधाय वर्तुलां गर्तां मल्लमत्र निधाय च ।
विनिधायेष्टकां तत्र मध्यगर्तवर्तीं शुभाम् ॥ ५३

गर्तस्य परितः कुर्यात्पालिकामङ्गुलोच्छ्रयाम् । गर्ते सूतं विनिक्षिप्य गर्तास्ये वंसनं क्षिपेत् ॥५४
निक्षिपेद्बन्धकं तत्र मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च । मल्लपालिकयोर्मध्ये मृदा सम्यङ्निरुध्य च ॥५५
वनोत्पलैः पुटं देयं कपोताख्यं न चाधिकम् । इष्टिकायन्त्रमेतत्स्याद्बन्धकं तेन जारयेत् ॥ ५६

[२४ हिङ्गुलाकृष्टिविद्याधरयन्त्रम्] स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं सम्यङ्निरुध्य च ॥
ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥ ५७
एतद्विद्याधरं यन्त्रं हिङ्गुलाकृष्टहेतवे ॥ ५८

[२५ अथ डमरुकाख्यं यन्त्रम्] यन्त्रस्थाल्युपरि स्थालीं न्युब्जां दत्त्वा निरुन्धयेत् ॥
यन्त्रं डमरुकाख्यं तद्रसभस्मकृते हितम् ॥ ५९

[२६ अथ नाभियन्त्रम्]—मल्लमध्ये चरेद्गर्तं तत्र सूतं सगन्धकम् ।
गर्तस्य परितः कुड्यं प्रकुर्यादङ्गुलोच्छ्रितम् ॥ ६०

ततश्चाऽऽच्छादयेत्सम्यग्गोस्तनाकारमूषया । सम्यक्तोयमृदा रुद्ध्वा सम्यगत्रोच्यमानया ॥६१
लेहवत्कृतवल्वूलकाथेन परिमर्दितम् । जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् ॥
इयं हि जलमृत्प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु ॥ ६२
खटिकापटुकिट्टैश्च महिषीदुग्धमर्दितैः । वह्निमृत्स्ना भवेद्घोरवह्नितापसहा खलु ॥ ६३
एतया मृत्स्नया रुद्धो न गन्तुं क्षमते रसः । विदग्धवनिताप्रौढप्रेम्णा रुद्धः पुमानिव ॥ ६४
नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः । वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥ ६५
ततो जलं विनिक्षिप्य वह्निं प्रज्वालयेदधः । नाभियन्त्रमिदं प्रोक्तं नन्दिना सर्ववेदिना ॥ ६६
अनेन जीर्यते सूतो निर्धूमः शुद्धगन्धकः ॥ ६७

[२७ अथ ग्रस्तयन्त्रम्]—मूषां मूषोदराविष्टामर्धान्तसमवर्तुलाम् ।
चिपिटा च तले प्रोक्तं ग्रस्तयन्त्रं मनीषिभिः ॥
सूतेन्द्ररन्ध्रणार्थं हि रसविद्भिरुदीरितम् ॥ ६८

[२८ अथ स्थालीयन्त्रम्]-स्थाल्यां ताम्रादि निक्षिप्य मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च ।
पच्यते स्थालिकाधःस्थस्थालीयन्त्रमितीरितम् ॥ ६९

[२९ अथ धूपयन्त्रम्]—विधायाष्टाङ्गुलं पात्रं लौहमष्टाङ्गुलोच्छ्रयम् ।
कण्ठाधो व्यङ्गुले देशे जलाधारं हि तत्र च ॥ ७०

---

१ ङ. °धारं चतु । २ ङ. °ननम् । ३ ग. तदुत्थापनकं । ४ ङ. तुलं गर्तं म° । ५ ज. लयन्त्रं नि° । ६ ग. मध्ये ग° । ७ क. वदनं । ८ ग. °कृष्टिहे° । ९ क. °यन्त्रं स्था° । घ. यत्र स्था° । १० घ. °रुध्यते । ११ क. °र्याऽत्र्यङ्गु° । १२ घं. °कोयं मृ° । १३ ङ. °मृदां रु° । १४ क. °म्यग्यन्त्रोच्य° । ङ. °सम्यग्गतोंच° । १५ क. बर्बूरका° । १६ क. °माद्यां तत्सम° । ख. °माद्यन्तः स° । १७ घ. °पिटां च° । १८ क. °तेन्द्रं र° । १९° घ. निक्षेप्य । २० घ. °धस्तात्स्थाली° । ज. °धस्थः स्था° । २१ ज. °मिदं स्मृतं° । २२ ङ. पिधा° । २३ ज. गलाधारं ।

तिर्यग्लोहशलाकाश्च तन्वीस्तिर्यग्विनिक्षिपेत् । तनूनि स्वर्णपात्राणि तासामुपरि विन्यसेत् ॥ ७१
पात्राधो निक्षिपेद्धूमं वक्ष्यमाणमिहैव हि । तत्पात्रं न्युब्जपात्रेण च्छादयेदपरेण हि ॥ ७२
मृदा विलिप्य संधिं च वह्निं प्रज्वालयेदधः । तेन पत्राणि कृष्णानि हतान्युक्तविधानतः ॥ ७३
रसश्चरति वेगेन द्रुतं गर्भे द्रवन्ति च । गन्धालकशिलानां हि कज्जल्या वा मृताहिना ॥ ७४
धूपनं स्वर्णपात्राणां प्रथमं परिकीर्तितम् । तारार्थं तारपत्राणि मृतवङ्गेन धूपयेत् ॥ ७५
धूपयेच्च यथायोग्यैरन्यैरुपरसैरपि । धूपयन्त्रमिदं प्रोक्तं जारणाद्रव्यसाधनम् ॥ ७६

[३० अथ कन्दुकयन्त्रम्]—स्थूलस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वासो बद्ध्वा मुखे दृढम् ॥
तत्र स्वेद्यं विनिक्षिप्य तन्मुखं प्रपिधाय च ॥ ७७
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यन्त्रे तत्कन्दुयन्त्रकम् । स्वेदनीयन्त्रमित्यन्ये प्राहुरन्ये मनीषिणः ॥ ७८
यद्वा स्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा तृणं क्षिप्त्वा तृणोपरि । स्वेद्यद्रव्यं परिक्षिप्य पिधानं प्रविधाय च
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं यन्त्रं तत्कन्दुयन्त्रकम् ॥ ८०

[३१ अथ खल्वयन्त्रम्]—खल्वयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः ।
षोडशाङ्गुलकोत्सेधा नवाङ्गुलकविस्तरा ॥ ८१
चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा घर्षणी द्वादशाङ्गुला । विंशत्यङ्गुलदीर्घा वा स्यादुत्सेधे दशाङ्गुला ॥
खल्वप्रमाणं तज्ज्ञेयं श्रेष्ठं स्याद्रसमर्दने ॥ ८२
खल्वयन्त्रं त्रिधा प्रोक्तं रसादिसुखमर्दने । निरुद्धौरौ सुमसृणौ कार्यौ पुत्रिकया युतौ ॥ ८३
उत्सेधे स दशाङ्गुलः खलु कलातुल्याङ्गुलायामवा-
न्विस्तारेण दशाङ्गुलो मुनिमितैर्निम्नस्थितैर्वाऽङ्गुलैः ।
पौल्याद्यङ्गुलविस्तरश्च मसृणोऽतीवार्धचन्द्रोपमो
घर्षो द्वादशकाङ्गुलश्च तदयं खल्वो मतः सिद्धये ॥ ८४
अस्मिन्पञ्चपलः सूतो मर्दनीयो विशुद्धये । तत्तदौचित्ययोगेन खल्वेष्वन्येषु योजयेत् ॥ ८५
द्वादशाङ्गुलविस्तारः खल्वोऽतिमसृणोपलः । चतुरङ्गुलनिम्नश्च मध्येऽतिमसृणीकृतः ॥ ८६
मर्दकश्चिपिटोऽधस्तात्सुग्राहश्च शिखोपरि । अयं हि वर्तुलः स्वल्वो मर्दनेऽतिसुखप्रदः ॥ ८७
लौहो नवाङ्गुलः खल्वो निम्नत्वे च षडङ्गुलः । मर्दकोऽष्टाङ्गुलश्चैव तत्र खल्वाभिधोऽप्ययम् ॥
कृत्वा खल्वाकृतिं चुल्लीमङ्गारैः परिपूरिताम् । तस्यां निवेशितं खल्वं पार्श्वे भस्त्रिकया धमेत् ॥
रसेन मर्दिता पिष्टिः क्षारैरम्लैश्च संयुता । भृद्रवत्यतिवेगेन स्वेदिता नात्र संशयः ॥ ९०

---

१ घ. तन्व्यस्ति° । २ ज. पत्रा° । ३ क. °कृत्रानि । ज °कृष्टानि । ४ ट. गर्ते । ५ क. °र्णपत्रा° । ६ क. तारार्थं । ७ ज. रार्थता । ८ क. मृन्मयेद्वि च° । ९ ङ. रयै रसै रु° । १० ख. द्रवसाधने । ११ ग. °साधने । १२ ङ. °क्षिप्तं त° । १३ ङ पिधानं प्रविधाय° । ग. मक्षेन । १४ ङ. अधोग्निं ज्वालयेत्तत्र [illegible]कन्दुकय° । १५ क. यन्त्रं । १६ ग °त्कन्दुय° । १७ ङ. घर्षणा । १८ ग. घ द्विधा । १९ घ. दिमुखं° । २० ट. [illegible]रे सुमसृणे कार्ये पुत्रिकया युगे । २१ ग. तु ते । २२ ङ. °धेन द° । २३ ङ. °स्तथैवाङ्गु° । २४ ग °पाल्यां ध्यं° । २५ ज. °णो जीवार्धचन्द्रोपमां घर्षो द्वां° । २६ क. °चन्द्रोपमाघस्रो द्वा° । २७ घ. घस्रो । ङ. धात्री । २८ ङ. शोधयेत् । ट. साधयेत् । २९ ज. खल्वः स्याच्चतुरङ्गुलः । ३० ङ. °खल्वो भवति वर्तुलः । ङ. °खल्वोऽभिधीयते । ३१ ङ. निवेश्य तं । ३२ ङ तस्मिन्विमर्दिता पिष्टी । ग. द्वादन्तमर्दिता । ३३ ज. प्रवहत्यतियोगेन ।

कृतः कान्तायसा सोऽयं भवेत्कोटिगुणो रसः ॥ ९१।१०२९

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये यन्त्रनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

[अथ मूषादिकथनम्]

मूषा हि कौञ्चिका प्रोक्ता कुमुदी करभादिका । पाँचनी वह्निमित्रा च रसवादिभिरिष्यते ॥ १
मुष्णाति दोषान्मूषेया सा मूषेति निगद्यते । उपादानं भवेत्तस्या मृत्तिकालोहमेव च ॥ २
मूषा मुखविनिष्क्रान्ता वरमेकोऽपि काँकिनी । दुर्जनप्रणिपातेन धिग्लक्षमपि मानिनाम् ॥ ३
मूषापिधानयोर्बन्धे बन्धनं संधिलेपनम् । रन्ध्राणां रन्ध्रणं चैव संश्लिष्टं संधिबन्धनम् ॥ ४
मृत्तिका पाण्डुरस्थूला शर्करा शोणपाण्डुरा । चिराध्मानसहा सा हि मूषार्थमतिशस्यते ॥
तदभावे च वाल्मीकी कौलाली वा समीर्यते ॥ ५

या मृत्तिका दग्धतुषैः शणेन शिखित्रकैर्वा हयलेण्डिना च ।
लौहेन दण्डेन च कुट्टिता सा साधारणी सा खलु मूषिकार्थे ॥ ६

श्वेताश्मानस्तुषा दग्धाः शिखित्राः शणखर्परैः । लेण्डिः किट्टं च योग्यं च संयोज्यो मूषिकामृदा ॥
मृदश्चिभागाः शणलेण्डिभागौ भागश्चं निर्दग्धतुषोपलादेः ।
किट्टार्धभागं परिखण्ड्य वज्रमूषां विदध्यात्खलु सत्त्वपाते ॥ ८

दग्धाङ्गारतुषोपेता मृत्स्ना वल्मीकमृत्तिका । तत्तद्विडसमायुक्ता तत्तद्विडविलेपिता ॥ ९
तथा या विहिता मूषा योगमूषेति कथ्यते । अनया साधितः सूतो जायते गुणवत्तरः ॥ १०
गारभूनागधौताभ्यां शणैर्दग्धतुषैरपि । सर्पैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धसंयुता ॥ ११
कौञ्चिका यन्त्रपात्रं हि बहुधा परिकीर्तिता । एषा विरचिता मूषा वज्रद्रावणकेरिता ॥ १२
दग्धषड्गुणगारौढ्या किट्टाङ्गारैश्शणान्विता । कृष्णमृद्भिः कृता मूषा गारमूषेत्युदाहृता ॥ १३
यामयुग्मपरिध्मानान्नासौ द्रवति वह्निना । वज्राङ्गारतुषास्तुल्यास्तच्चतुर्गुणमृत्तिका ॥ १४
गारा च मृत्तिकातुल्या सर्वैरेतैर्विनिर्मिता । वरमूषेति निर्दिष्टा याममग्निं सहेत सा ॥ १५
पाषाणसहिता रक्ता रक्तवर्गाम्बुसाधिता । मृत्तदासाधिता मूषा क्षितिखेचरलेपिता ॥ १६

---

१ ज. °यसः सो । २ ड. कोविका । ३ ग °रहाटिका । ४ ट. पावनी । ५ ग. °भिरीर्यते । ६ ड. न्मूषा या । ७ ड. °त्तस्यां मृ° । ८ क. मूखा मूखविनिःक्रान्ता । ९ ड. °काकिनी° । १० घ. कालिनी । ११ ग. न दिग्ल° । १२ ग. °न्धे रन्ध्रणं प्रोक्तं । १३ क. अंध्रणं । घ. अन्ध्रणं । १४ क. °स्थूलश° । १५ ड. °यलिहि° । १६ घ. °णास्यारखलु । १७ क. °कार्यम् । १८ ज. °खिन्ना सणकर्पटैः । १९ क. °णखर्परे । ख. °णखर्परौ । ग. °णखर्परम् । ग. °णकर्पटैः । ड. °णकर्पटे । २० क लाण्डिः किं° । ग. लाद्दि । २१ ड. °ण्डिं कृष्णमृत्स्ना सं । २२ ज °ज्या मृत्तिकामृदि° । २३ ड. मृदि । २४ ड. भागो भा° । २५ ग. वज्रे मृ° । २६ ड. दग्धगार° । २७ क. तद्वद्वि° । २८ ड. तया । २९ ड. कोविका । ३० क यन्त्रमात्रे । ड. पक्षमात्रं । ३१ ख. °तिता: । ३२ क. एता । ड. तया । ३३ घ. °णकोचिताः । क. ड. ठ. °णकोचिता । ३४ ग. दुग्ध° । ३५ क ठ. ड. °राष्टकि° । ३६ क. °रगणान्विताः । ३७ ज. मार° । ३८ क. °र्गानुसा° । ३९ ड. मृत्तया सा° । च. मृत्तया सा° ।

वर्णमूषेति सा प्रोक्ता वर्णोत्कर्षे[1] नियोज्यते । एवं हि श्वेतवर्गेण रूप्यमूषा समीरिता ॥ १७
तत्तद्भेदमृदोद्भूता तत्तद्भिडविलेपिता[2] । देहलोहार्थयोगार्थं विडमूषेत्युदाहृता ॥ १८
गारभूनागधौताभ्यां तुषैर्मष्टगुणेन[3] च । समैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धमर्दिता[4] ॥ १९
क्रौञ्चिका[5] पक्षसूत्रं[6] हि बहुधा परिकीर्तिता । तथा विरचिता मूषा लिप्त्वा मत्कुणशोणितैः[7] ॥२०
बालाब्दध्वनिमूलैश्च[8] वज्रद्रावणक्रौञ्चिका[9] । संहतेऽग्नि[10] चतुर्यामं द्रवेण[11] व्यथिता सती ॥ २१
द्रवे द्रवीभावमुखे[12] मूषार्यो ध्मानयोगतः[13] । क्षणमुद्धरणं यत्तन्मूषोप्यायनमुच्यते[14] ॥ २२
वृन्ताकाकारमूषायां नालं द्वादशकाङ्गुलम्[15] । धत्तूरपुष्पवद्ऊर्ध्वं सुदृढं श्लिष्टपुष्पवत्[16] ॥ २३
अष्टाङ्गुलं च सच्छिद्रं सा स्याद्वृन्ताकमूषिका[17] । अनया खर्परादीनां मृदूनां सत्त्वमाहरेत् ॥
मूषा या गोस्तनाकारा शिखायुक्तपिधानका[18] । सत्त्वानां द्रावणे शुद्धौ मूषा सा गोस्तनी भवेत्
निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसंपुटात्[19] । पर्पट्यादिरसादीनां स्वेदनाय प्रकीर्तिता ॥ २६
कुलालभाण्डरूपा या दृढा च परिपाचिता । पक्वमूषेति सा प्रोक्ता पोटल्यादिविपाचने ॥ २७
निर्वक्त्रगोलकाकारा पुटनद्रव्यगर्भिणी[20] । गोलमूषेति सा प्रोक्ता सत्वरद्रवरोधिनी[21] ॥ २८
तले या कूर्पराकारा क्रमादुपरि विस्तृता । स्थूलवृन्ताकवत्स्थूला महामूषेत्यसौ स्मृता ॥ २९
सा[22] चायोभ्रकसत्त्वादेः पुटाय द्रावणाय च । मण्डूकाकारमूषा[23] या निम्नतायामविस्तरा[24] ॥ ३०
षडङ्गुलप्रमाणेन मूषा मञ्जूषसंज्ञका[25] । भूमौ निखन्य तां मूषां दद्यात्पुटमथोपरि ॥ ३१
मूषा या चिपिटा मूले वर्तुलाऽष्टाङ्गुलोच्छ्रया[26] । मूषा सा मुसलाख्या[27] स्याच्चक्रिवद्धरसे हिता ॥
सत्त्वानां पातनार्थाय पतितानां[28] विशुद्धये । कोष्ठिका विविधाकारास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ ३३
राजहस्तसमुत्सेधा तदर्धायामविस्तरा । चतुरस्रा च कुड्येन वेष्टिता मृन्मयेन च[29] ॥ ३४
एकाभित्तौ[30] चरेद्द्वारं वितस्त्या भोगसंयुतम् । द्वारं सार्धवितस्त्या च संमितं सुदृढं शुभम् ॥ ३५
देहल्यधो विधातव्यं धमनाय यथोचितम् । प्रादेशप्रमिता भित्तिरुत्तरङ्गस्य[31] चोर्ध्वतः ॥ ३६
द्वारं चोपरि कर्तव्यं प्रादेशप्रमितं खलु । ततश्चेष्टकया रुद्ध्वा द्वारसंधिं[32] विलिप्य च ॥ ३७
शिखित्रैस्तां समापूर्य धमेदग्रस्राद्वयेन च । शिखित्रान्धमनद्रव्यमूर्ध्वद्वारेण[33] निक्षिपेत् ॥ ३८
सत्त्वपातनगोलांश्च[34] पञ्च पञ्च पुनः पुनः । भवेदङ्गारकोष्ठीयं खराणां सत्त्वपातनी ॥ ३९

---

१ ट. नियुज्यते । २ ज. प्रयुज्यते । ३ ट. °त्तद्विडमृ° । ङ. °त्तद्विडसमुद्भूता । ४ ज. °षमृष्टशणे° । ङ. °षमध्याशणे° । ५ ङ °धमिश्रिता । ६ ङ. कोविका पक्षमात्रं । ग. कोष्टिका पक्षमूत्रं । ७ ख. पक्षमृत्सा । ट. यक्ष्मात्रं । क. पक्षमूत्रं । घ. पक्षमात्रं । ८ घ लिप्ता । ९ ख. बालाद्वधनिमूलैश्च वज्रद्रावणकौधिकाः । ग. आबालाबन्धनिर्मूलैर्वज्रद्रावणकौष्टिका । १० ङ. °णकोविका । ११ ङ सहतेऽग्निश्चतुर्यामं द्रवेण पतिता यदि । १२ क. ठ द्रवेण व्यथिता । ग. द्रवेणापूरिता । घ. द्रव्येण व्यथिता । ज. द्रवेणापचिता । १३ क. द्रवांभावमुखे । ग. द्रवीभवेमुखे । १४ क. °या ध्यान° । १५ ङ. °षायामुपपच्य° । १६ क. °ढं धूर्तपु° । १७ क. साक्षाद् । १८ ङ. °मूषका । १९ ङ. °युक्तापि° । २० ज °पुटी । २१ क. °द्रवग° । २२ ज. °द्रव्यरोधिनि । ङ. °द्रवशोधिनी । २३ क. सा ज. याभ्र° । ङ. सा च योभ्र । ज सा चायाभ्र° । ग. काचायोभ्र° । २४ ङ. मञ्जूवाका° । २५ ज. °त्रतो या° । ङ. °त्रत्वाया° । २६ क. °रात् । २७ च. मण्डूकसं° । २८ क. °मूशला° । ङ मुशलाख्या° । च. मूसलाख्या° । २९ घ चक्रीव° । ३० ज. पतितानां । ३१ घ. सा । ङ. या । ३२ क. वंक° । ३३ ग. °त्तराङ्ग° । ३४ क. रससंधि । ३५ घ. ठ. ङ. °मूर्ध्वद्वा° । ३६ क. °गोलाश्च ।

दृढभूमौ चरेद्गर्तं वितस्त्या संमितं शुभम् । वर्तुलं चाथ तन्मध्ये गर्तमन्यं प्रकल्पयेत् ॥ ४०
चतुरङ्गुलविस्तारनिम्नत्वेन समन्वितम् । गर्तद्वाराणि पर्यन्तं तिर्यङ्नालसमन्वितम् ॥ ४१
किंचित्समुन्नतं वाह्यगर्तीभिमुखनिर्गमम् । मृच्चक्रीं पञ्चरन्ध्राढ्यं गर्भगर्तोदरे क्षिपेत् ॥ ४२
आपूर्य कोकिलैः कोष्ठीं प्रथमेदेकभस्त्रया । पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदूनां सत्त्वपातनी ॥ ४३
ध्मानसाध्यपदार्थानां नन्दिना परिकीर्तिता । द्वादशाङ्गुलनिम्ना या प्रादेशप्रमिता तथा ॥ ४४
चतुरङ्गुलतश्चोर्ध्वं वलयेन समन्विता । भूरिच्छिद्रवती चक्रीं वलयोपरि निक्षिपेत् ॥ ४५
शिखित्रांस्तत्र निक्षिप्य प्रथमेद्वङ्कनालतः । मूषामृद्भिर्विधातव्यमरत्निप्रमितं दृढम् ॥ ४६
अधोमुखं च तद्वक्त्रे नालं पञ्चाङ्गुलं खलु । वङ्कनालमिति प्रोक्तं दृढध्मानाय कीर्तितम् ॥ ४७
गौरकोष्ठीयमाख्यातां सृष्टलोहविनाशनी । कोष्ठी सिद्धरसादीनां विधानाय विधीयते ॥ ४८
द्वादशाङ्गुलकोत्सेधा सा वृत्ते चतुरङ्गुला । तिर्यक्प्रथमनास्या च मृदुद्रव्यविशोधनी ॥ ४९

इति यन्त्राणि ॥

अथ पुटानि—रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम् ।

नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाकं हितमौषधम् ॥ ५०
लोहादेरपुनर्भावो गुणाधिक्यं ततोऽग्रता । अनल्पसुमर्जनं रेखापूर्णता पुटतो भवेत् ॥ ५१
पुटाद्ग्राह्यो लघुत्वं च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् । ज्वालितादपि सूतेन्द्राल्लोहानामधिको गुणः ॥
यथाऽऽत्मनि विशेद्वह्निर्बहिस्थपुटयोगतः । चूर्णत्वाद्धि गुणाव्याप्तिस्तथा लोहेषु निश्चितम् ॥ ५३
निम्ने विस्तरतः कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोत्पलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ ५४
क्रौञ्च्यां रुद्धं प्रयत्नेन पिष्टिकोपरि निक्षिपेत् । वनोत्पलसहस्रार्धं क्रौञ्चिकोपरि विन्यसेत् ॥
वह्निं प्रज्वालयेत्तत्र महापुटमिदं स्मृतम् । राजहस्तप्रमाणेन चतुरस्रं च निम्नकम् ॥ ५६
पूर्णं चोपलैसंधीभिः कण्ठावध्यथ विन्यसेत् । विन्यसेत्कुमुदीं तत्र पुटनद्रव्यपूरिताम् ॥ ५७
पूर्णच्छगणतोऽर्धानि गिरिण्डानि विनिक्षिपेत् । एतद्वजपुटं प्रोक्तं महागुणविधायकम् ॥ ५८
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ५९
पुटं भूमितलं यत्तद्वितस्तिद्वितयोच्छ्रयम् । तावच्च तलविस्तीर्णं तत्स्यात्कुक्कुटकं पुटम् ॥ ६०
यत्पुटं दीयते भूमावष्टसंख्यैर्वनोत्पलैः । बद्ध्वा सूतार्कभस्मार्थं कपोतपुटमुच्यते ॥ ६१
गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समादिष्टं वरिष्ठं रससाधनम् ॥ ६२
गोवरैर्वा तुषैर्वाऽपि पुटं यत्र प्रदीयते । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं रसभस्मप्रसिद्धये ॥ ६३
स्थूलभाण्डे तुषापूर्णे मध्ये मूषासमन्विते । वह्निना विहिते पाके तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ६४

---

१ ङ. गर्ताद्वरणि°। २ ङ. °ङ्गनल°। ३ क. वाह्ये ग°। ४ ख. °ङ्गनाम्। ५ ख. गर्भे गार्तो°। घ. गर्भगर्तोपरि। ६ ख. °देव भ°। ७ ग. तैः। ८ क. °न्वितम्। ९ क. गारकोष्ठीयमादिष्टा। १० ज. °ता मृष्ट°। ११ ग. °सा ह्येषा वि°। ज. °साद्येषु वि। १२ ङ. °नार्याभिधी°। १३ घ. °स्याच्च मृ°। १४ ङ. °ङ्गने रे°। १५ ङ. जारितां। १६ ङ. °थाऽऽत्मनि। १७ ङ. °द्वहेर्बं°। १८ घ. चूर्णत्वाद्द्विगुणा व्याप्ति°। ङ. चूर्णत्वादिगु°। ट. चूर्णत्वाद्विगुणाव्याप्ति°। १९ घ. निम्नवि°। २० ङ. °हस्तच°। २१ ज. °त्पलास°। २२ ङ. कोव्यां। ज कोट्यां। क. मूषोपरि च। २३ ज. कोविकोपरि। २४ ख. चोत्पलसाहस्रं°। २५ क. °लसाठीभिः। २६ ङ. पूर्वच्छ°। २७ ङ. °तलेयं°। ग. तलं तत्त°। २८ क. बद्ध्वा सूतकभस्मार्थं। ग. तद्बध्वा सूतभस्मार्थं। २९ ङ. °र्थं कापो°। ३० क. गोवरे। ३१ क. °धने।

अधस्तादुपरिष्टाच्च क्रौञ्चिकाऽऽच्छाद्यते खलु । वालुकाभिः प्रतप्ताभिर्यत्र तद्वालुकापुटम् ॥ ६६
वह्निमित्रा क्षितौ सम्यक्खनित्वाद्व्यङ्गुलादधः । उपरिष्टात्पुटं यत्र पुटं तद्भूधराह्वयम् ॥ ६६
ऊर्ध्वषोडशिकामात्रैस्तुषैर्वा गोर्वरैः पुटम् । यत्र तल्लावकाख्यं स्यात्सुमृद्वुद्रव्यसाधने ॥ ६७
अनुक्तपुटमाने तु साध्यद्रव्यबलाबलात् । पुटं विज्ञाय दातव्यमूहापोहविचक्षणैः ॥ ६८
पिष्टकं छगणं छाणमुत्पलं चोपलं तथा । गिरिण्डोपलसाँठी च वराटी छगणाभिधाः ॥ ६९
सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु सीसकमायसम् । षडेतानि च लोहानि क्षत्रियौ कांस्यपित्तलौ ॥ ७०
लवणानि षडुच्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं बिडम् । सौवर्चलं रोमकं च चूलिकालवणं तथा ॥
क्षारत्रयं समाख्यातं यवसर्जिकटङ्कणम् ॥ ७१
पलाशमुष्ककक्षारौ यवक्षारः सुवर्चिका । तिलनालोद्भवः क्षारः संयुक्तं क्षारपञ्चकम् ॥ ७२
घृतं गुडो माक्षिकं च विज्ञेयं मधुरत्रयम् । कक्षुणी तुम्बिनी घोषा कैरीरश्रीफलोद्भवम् ॥ ७३
कटुवार्ताकसिद्धार्थसोमराजीविभीतजम् । अतसीजं महाकालीनिम्बजं तिलजं तथा ॥ ७४
अपामार्गाद्देवदालीदन्तीतुम्बरुविग्रहात् । अङ्कोलोन्मत्तभल्लातपलाशेभ्यस्तथैव च ॥ ७५
एतेभ्यस्तैलमादाय रसकर्मणि योजयेत् । जम्बूकमण्डूकवसा वैसा कच्छपसंभवा ॥ ७६
कर्कोटी शिशुमारी च गोसूकरनरोद्भवा । अजोष्ट्रखरमेषाणां महिषस्य वसा तथा ॥ ७७
मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनाम् । गोजावीनां स्त्रियः पुंसां पुष्पं बीजं तु योजयेत् ॥ ७८
माहिषाम्बु दधिक्षीरं साभिघारं शकृद्रसः । तत्पञ्चमाहिषं ज्ञेयं तद्वच्छागलपञ्चकम् ॥ ७९
अम्लवेतसजम्बीरनिम्बुकं बीजपूरकम् । चाङ्गेरीचणकाम्लं च अम्लिकं कोलदाडिमम् ॥ ८०
अम्बष्ठा तिन्तिणीकं च नारङ्गं रसपत्रिका । कैरवन्दं तथा चान्यदम्लवर्गः प्रकीर्तितः ॥ ८१
चणकाम्लश्च सर्वेषामेक एव प्रशस्यते ॥ ८२
अम्लवेतसमेकं वा सर्वेषामुत्तमोत्तमम् । रसादीनां विशुद्ध्यर्थं द्रावणे जारणे हितम् ॥ ८३
कोलदाडिमवृक्षाम्लेचुल्लिकाचुक्रिकारसम् । पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं तच्चोक्तं चाम्लपञ्चकम् ॥ ८४
इष्टिका गैरिका लोणं भस्म वल्मीकमृत्तिका । रसप्रयोगकुशलैः कीर्तिताः पञ्च मृत्तिकाः ॥ ८५
शृङ्गिकं कालकूटं च वत्सनाभं सक्रत्रिमम् । पित्तं च विषवर्गोऽयं स वैरः परिकीर्तितः ॥ ८६
रसकर्मणि शस्तोऽयं तद्भेदनविधावपि । अयुक्त्या सेवितश्चायं मारयत्येव निश्चितम् ॥ ८७
लाङ्गली विषमुष्टिश्च करवीरजयास्तथा । नीलकः कनकोऽर्कश्च वर्गो ह्युपविषात्मकः ॥ ८८
हस्त्यश्ववनिता धेनुर्गर्दभी छागिकाऽविका । उष्ट्रिकोदुम्बराश्वत्थभानुन्यग्रोधतिल्वकम् ॥ ८९
दुग्धिका स्नुग्गणं चैतत्तथैवोत्तमकेण्ठिका । एषां दुग्धैर्विनिर्दिष्टो दुग्धवर्गो रसादिषु ॥ ९०

---

१ क. °मित्रान्विताौ । ग. °मित्राक्षि° । च °मित्रा क्षि° । २ क. °कामुर्वे° । ३ ङ. पिठिकं । ४ ग. °सारी च । ५ च. °भिधा । ६ क. °वस्वाँज° । ७ ङ. करञ्जश्री । ८ ख. कण्टवा° । ट. करवा° । ९ ख. °थैरोम° । ङ. मलौक° । १० घ. तथौ । ११ घ कुक्कुटी । ङ. कर्कटी शिशुमाली । १२ ग. बोधाक° । क गोभूक° । १३ घ. अश्वोष्ट्र° । १४ घ. तथा वसा । १५ ङ. °जाविकाः स्त्रि° । १६ ङ. पुष्पवी° । १७ घ. °जे नियोजयेत् । १८ घ. अम्लीकं । ङ. म्लकं । १९ ग. °ङ्गं सुरप° । ङ. °ङ्गं नीरप° । २० घ. करमर्द । २१ क. °म्लचुल्लिका° । ङ. म्लचक्रिकाशुक्रिका° । २२ घ. रसः । २३ ग. °भं च कृ° । ङ. °भं च सक्तुकम् । २४ ग. चरः । ज. परः । २५ ङ. तद्वन्धनं° । २६ क. °चटा त° । घ. जया त° । २७ ज. तिल्वकः । ट क्लिकः । २८ घ. स्नुग्गुडश्चैव तथै° । ग. °कणिका । क. °कन्यका ।

पारावतस्य चाषस्य कपोतस्य कलापिनः । गृध्रस्य कुक्कुटस्यापि विनिर्दिष्टो हि विड्गणः ॥ ९१
शोधनं सर्वलोहानां पुट्टनाल्लेपनात्खलु । कुसुम्भं खदिरो लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ॥ ९२
अक्षी च बन्धुजीवश्च तथाँकर्पूरगान्धिनी । माक्षिकं चेति विज्ञेयो रक्तवर्गोऽतिरञ्जनः ॥ ९३
किंशुकः कर्णिकारश्च हरिद्राद्वितयं तथा । पीतवर्गोऽयमादिष्टो रसराजस्य कर्मणि ॥ ९४
तगरः कुटजः कुन्दो गुञ्जा जीवन्तिका तथा । सिताम्भोरुहकन्दश्च श्वेतवर्ग उदाहृतः ॥ ९५
कदली कौरवल्ली च त्रिफला नीलिका नलः । पङ्कः कासीसवालाभ्रं कृष्णवर्ग उदाहृतः ९६
रक्तवर्गादिवर्गैश्च द्रव्यं तज्जारणात्मकम् । भावनीयं प्रयत्नेन ताद्यागामये खलु ॥
काचटङ्कणशिप्राभिः शोधनीयो गणो मतः ॥ ९७
सत्त्वानां बद्धसूतस्य लोहानां मलनाशनः । कापालीकघ्नगुणध्वंसी रसवादिभिरुच्यते ॥ ९८
महिषीमेढ्राण्डगर्भकालिङ्गो धवबीजयुक् । शस्तास्थिनी च वर्गोऽयं लोहकाठिन्यनाशनः ॥ ९९
गुडगुग्गुलुगुञ्जाज्यसारैर्घृष्टङ्कणान्वितैः । दुर्दुरावाखिललोहादेर्द्रावणाय गणो मतः ॥ १००
क्षाराः सर्वे मलं हन्युरम्लं शोधनजारणम् । मौन्द्यं विषाणि निघ्नन्ति स्नैग्ध्यं स्नेहाः प्रकुर्वते ॥
षट् त्र्यश्रैकलिक्षा तु षड्लिक्षा यूकमेव च । षड्यूकास्तु रजःसंज्ञं कथितं तव सुव्रते ॥ १०२
षड्रजःसर्षपः स स्यात्सिद्धार्थः स च कीर्तितः ॥ १०३
षट्सिद्धार्थेन देवेशि यवस्त्वेकः प्रकीर्तितः । षड्यवैरेकगुञ्जा तु त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥ १०४
षड्भिरेव तु गुञ्जाभिर्माष एकः प्रकीर्तितः । माषा द्वादश तोलः स्यादष्टौ तोलाः पलं भवेत् ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये मूषाकोष्ठिकापुटादिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

[अथ रसशोधनादिकथनम् ।]

त्रुटिः स्यादणुभिः षड्भिस्तैर्लिक्षा षड्भिरीरिता । ताभिः षड्भिर्भवेद्यूकः षड्यूकास्तद्रजः स्मृतम्
षड्रजः सर्षपः प्रोक्तस्तैः षड्भिर्यव ईरितः । एका गुञ्जा यवैः षड्भिर्निष्पावस्तु द्विगुञ्जकः ॥
स्याद्गुञ्जात्रितयं वल्लो द्वौ वल्लौ माष उच्यते । द्वौ माषौ धरणं ते द्वे पाणनिष्ककला स्मृता ॥

---

१ घ. शोधनः । २ क. °लेखना° । ३ घ अक्षीवबं° । ङ. अक्षीवं° । ४ क. °थाक्तपुर° । ५ ख. °थाक्तपूर° । क. °ञ्जनम् । ६ ख. कूरवल्ली । ङ. कूरवल्ली । ७ ख. नीलि नी । ८ ग. कपिकाशीसवालाभ्रं । ९ ङ. °ढ्यं यना° । १० ग. °णलिप्ताभिः । ङ. °णशीत्राभिः । ११ ङ. °नीय° । १२ क कपालिकं गुणध्वंसां । ख. कापिलिकं गुणध्वंसि । घ. कापालीकगुणध्वंसी । ङ. कापालिकगणध्वंसी । १३ क. माहिषीमेढ्राण्डभंशृङ्गो कलिङ्गो यवबीजयुक् । ग. महिषीमेढ्राण्डधर्भकालिङ्गो धवबीजयुक् । महिषीमेढ्रगर्भश्च । घ. महिषी मेढ्रगर्भश्च कलिङ्गो यवबीजयुक्ता । ङ माहिषीमेषशृङ्गोत्थकलिङ्गो धवबीजक । १४ क. शशास्थि° ख. शशास्थीनी । घ. शशास्थीनि । ङ. शशास्थिनि च यागोऽयं । १५ क. °ग्गुलुगु° । १६ ग. °रभेष्ट° । घ. रभैष्ट° । १७ घ. दुर्दवा° । १८ ज °नमार° । १९ ख. मर्थ । २० घ. °क्षास्यात्षड्° । २१ क. °पः साक्षात्सि° । २२ क. °रेव गुञ्जा च त्रि° । घ. °रेकगुञ्जा च त्रि° । २३ ज. °रेवात्र गु° । २४ च त्रुटिः । २५ क °यूका षड्यूकास्तं रजः । २६ क. °कास्तु-रजः । २७ घ. द्वे शाण° । ङ. द्वे षाणं निष्ककला स्मृता ।

निष्कद्वयं तु वटकः स च कोल इतीरितः । स्यात्कोलत्रितयं तोलः कर्षो निष्कचतुष्टयम् ॥ ४
उदुम्बरं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः । अक्षं विडालपदकं शुक्तिः पाणितुलद्वयम् ॥ ५
शुक्तिद्वयं पलं केचिदन्ये शुक्तित्रयं विदुः । तदेव कथितं मुष्टिः मकुष्वो बिल्वमित्यपि ॥ ६
पलद्वयं तु प्रसृतं तद्वयं कुडवोऽञ्जलिः । कुडवौ मानिका तौ स्यात्प्रस्थो द्वे मानिके स्मृतः ॥ ७
प्रस्थद्वयं शुभं तौ द्वौ पात्रकद्वयमाढकम् । तैश्चतुर्भिर्घटोमाणं नल्वनर्मणशूर्पकाः ॥ ८
द्रोणस्य शब्दाः पर्यायाः पलानां शतकं तुला । चत्वारिंशत्पलंशततुला भारः प्रकीर्तितः ॥ ९
रसार्णवादिशास्त्राणि निरीक्ष्य कथितं मया । रसोपयोगि यत्किंचिद्दिङ्मात्रं तत्प्रदर्शितम् ॥
अधुना रसराजस्य संस्कारान्संप्रचक्ष्महे ॥ १०

स्यात्स्वेदनं तदनु मर्दनमूर्छनं च स्यादुत्थितिः पतनरोधनियामनानि ।
संदीपनं गगनभक्षणमानमत्र संचारणा तदनु गर्भगता द्रुतिश्च ॥ ११
बोधा द्रुबिः सूतकजारणा स्याद्ग्रासस्तथा सारणकर्म पश्चात् ।
संक्रामणं वेधविधिः शरीरे योगस्तथाऽष्टादशधाऽत्र कर्म ॥ १२

संयोज्यो मर्माणि च्छिन्ने न च क्षाराग्निदग्धयोः । शुद्धः सैं मृद्वग्निसहो मूर्छितो व्याधिनाशनः
निष्कम्पवेगस्तीव्राग्नावायुरारोग्यदो मृतः । विषं वह्निर्मलश्चेति दोषा नैसर्गिकास्त्रयः ॥ १४
रसे वरणसंतापमूर्छानां हेतवः क्रमात् ॥ १५
यौगिकौ नागवङ्गौ द्वौ तौ जाड्याध्मानकुष्ठदौ । औपाधिकाः पुनश्चान्यैः कीर्तिताः सप्त कञ्चुकाः
भूमिजा गिरिजा वार्जा द्वे च द्वे नागवङ्गजे । द्वादशैते रसे दोषाः प्रोक्ता रसविशारदैः ॥ १७
पर्पटी पाटनी भेदी द्रावी मेलकरी तथा । अन्धकारी तथा ध्वाङ्क्षी विज्ञेयाः सप्त कञ्चुकाः ॥
भूमिजाः कुर्वते कुष्ठं गिरिजा जाड्यमेव च । वारिजा वातसंघातं दोषौढ्यं नागवङ्गयोः ॥ १९
तस्मात्सूतविधानार्थं सहायैर्निपुणैर्युतः । सर्वोपस्कारमादाय रसकर्म समारभेत् ॥ २०
द्वे सहस्रे पलानां तु सहस्रं शतमेव वा । अष्टाविंशत्पलान्येव दश पञ्चैकमेव वा ॥ २१
पलार्धेनैव कर्तव्यः संस्कारः सूतकस्य च । सुदिने शुभनक्षत्रे रसशोधनमाचरेत् ॥ २२

[अथ संस्काराः]

अथ स्वेदनविधिः—व्यूषणं लवणासूर्यौ चित्रकार्द्रकमूलकम् ।
क्षिप्त्वा सूतो मुहुः स्वेद्यः काञ्जिकेन दिनत्रयम् ॥ २३

अथ मर्दनविधिः—गृहधूमेष्टिकाचूर्णं तथा दधि गुडान्वितम् ।
लवणासुरिसंयुक्तं क्षिप्त्वा सूतं विमर्दयेत् ॥ २४

---

१ पर्पटाभा । २ विदारणी । ३ रन्ध्रकरी । ४ लोहादिद्रवकरी । ५ वातादिकरी । ६ कृष्णत्वकरी । ७ कालिमा ।

---

१ क. वटकं । २ क. घ. °लद्वित° । ३ ङ. प्रकुवं । ४ ङ. °वौ द्वौ मानिकास्या° । ट. वौ मानिका च स्या° । ५ ब. °त्प्रस्थं द्वे मानिके स्मृतम् । ६ ब. °शुभोऽन्ये द्वौ पात्रकं सप्तमा° । ७ घ. °त्रकं द्वे° । ८ °टोन्माननल्वणार्मणकुम्भकाः । (साधीयान्) । ९ घ. °णश्च शं° । १० च. ट. ठ °शतं तु° । ११ ङ. °छैनं च । १२ ब [illegible] । १३ ब. °रीरयो° । १४ ङ. °श कुर्म चात्र । १५ ग. स यो° । घ. नयो° । १६ घ. समिद्धोऽग्नि° । ब. समृद्धाग्नि° । १७ ग. सूतम् । १८ ख. °मूर्छनाहे° । १९ क. °श्चान्ये की° । २० च. °मिजा कुरुते । ब. °मिजं कु° । २१ ग. °वार्धं ना° । २२ च. °सूर्यो चि° । २३ ज. °णासूरि° ।

षोडशांशं तु तद्द्रव्यं सूतमात्राभियोजयेत् । सूतं क्षिप्त्वा समं तेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥२५
जीर्णाभ्रकं तथा बीजं जीर्णसूतं तथैव च । नैर्मल्यार्थं हि सूतस्य खल्वे धृत्वा तु मर्दयेत् ॥ २६
मुञ्चति निर्मलो रागान्ग्रासे ग्रासे विमर्दितः । मर्दनाख्यं हि यत्कर्म तत्सूतगुणकृज्ज्ञवेत् ॥ २७

अथ मूर्छनविधिः—मूहकन्या मलं हन्याभ्रिफला वह्निनाशनी ।
चित्रमूलं विषं हन्ति तस्मादेभिः प्रयत्नतः ॥ २८
मिश्रितं सूतकं द्रव्यैः सप्तवाराणि मूर्छयेत् । इत्थं संमूर्छितः सूतो दोषशून्यः प्रजायते ॥ २९

अथोद्धरणाविधिः—अस्माद्विरेकात्संशुद्धो रसः पात्यस्ततः परम् ।
उद्धृतः काञ्जिककाथात्पूतिदोषनिवृत्तये ॥ ३०

अथ पातनविधिः—ताम्रेण पिष्टिकां कृत्वा पातयेदूर्ध्वभाजने ।
वङ्गनागौ परित्यज्य शुद्धो भवति सूतकः ॥ ३१
शुल्वेन पातयेत्पिष्टिं त्रिधोर्ध्वं सप्तधा त्वधः । त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ॥ ३२
नष्टपिष्टिरसं कृत्वा लेपयेच्चोर्ध्वभाजनम् । ततो दीप्तैरधःपातमुत्पलैस्तत्र कारयेत् ॥ ३३
हरिद्राङ्कोल्लशम्याककुमारित्रिफलाग्निभिः । तन्दुलीयकवर्षाभूहिङ्गुसैन्धवमाक्षिकैः ॥ ३४
पिष्टं रसं सलवणैः सर्पाक्ष्यादिभिरेव वा । पातयेदथवा देवि व्रणघ्नीयक्षलोचनैः ॥ ३५
इत्थं त्रयोर्ध्वपातेन पतितोऽसौ यदा भवेत् । तदा रसायने योग्यो भवेद्द्रव्यविशेषतः ॥ ३६
अथवा दीपकयन्त्रे निपातितः सर्वदोषनिर्मुक्तः । तिर्यक्पातनविधिना निपातितः सूतराजस्तु ॥
श्लक्ष्णीकृतमभ्रदलं रसेन्द्रयुक्तं तथाऽऽरनालेन । खल्वे दत्त्वा मृदितं यावत्तन्नष्टपिष्टतामेति ॥
कुर्यात्तिर्यक्पातनपातितसूतं क्रमेण दहेद्वह्निम् । संस्वेद्यः पात्योऽसौ न पतति यावद्दहेच्चाग्नौ ॥
तदाऽसौ शुध्यते सूतः कर्मकारी भवेद्ध्रुवम् । मर्दनैर्मूर्छनैः पातैर्मन्दः शान्तो भवेद्रसः ॥ ४०

अथ निरोधविधिः—पृष्ठ्यम्बुजैर्निरोधेन ततो मुखकरो रसः ।
स्वेदनादिवशात्सूतो वीर्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१

अथ नियामनविधिः—नियम्योऽसौ ततः सम्यक्चपलत्वनिवृत्तये ।
कर्कोटीफणिनेत्राभ्यां वृश्चिकाम्बुजमार्कवैः ॥
समं कृत्वाऽऽरनालेन स्वेदयेच्च दिनत्रयम् ॥ ४२
मरिचैर्भूखगयुक्तैर्लवणामुरिशिग्रुटङ्कणोपेतैः । काञ्जिकयुक्तैस्त्रिदिनं ग्रासार्धी जायते स्वेदात् ॥४३

---

१ घ. °शांशयुतं द्रव्यं । २ च. बीजजी° । ३ ङ. °सूतस्तथै° । ४ ङ. नु । ५ ज. निखिलान्रोगान्ग्रासो ग्रासे विमर्दयेत् । ६ घ. ङ. °ले रोगा° । ७ घ. विमर्दयेत् । ८ ख. °सूतं गु° । ९ क. °पिष्टिं र° । ङ. °पिष्टं र° । १० ङ. °न्ने । ११ ङ. °द्राकोलश° । १२ क. तण्डुली° । १३ घ. च । १४ क. देवि । १५ ग. °भ्रीपक्ष° । १६ ख पतितोऽसौ । १७ ज. °वङ्ग° । १८ ङ. °सूतः क° । १९ ङ. °दमग्नौ । २० ग. °श्वासो । २१ ग. कामकारी । २२ ख. °दंनैः स्वेदनैः । २३ ख. पृष्ठ्यम्बु° । घ. °षड्यम्बु° । २४ ख. तदा । २५ क. येत्तद्दिनं । ग °वेद्यादं° । ङ. °येत्तद्दिन° । २६ ज. °भूर्जयु° । २७ ग. प्राङ्मार्धं ।

अथ दीपनविधिः-त्रिक्षारसिन्धुखगभूशिखिशिग्रुराजीतीक्ष्णाम्लवेतसमुखैर्लवणोषणाम्लैः
नेपालताम्रदलशोषितमारनालैः सौम्लासवाम्लपुटितं रसदीपनं तत् ॥
स्वेदयेदासवाम्लेन वीर्यतेजःप्रवृद्धये । यथोपयोगः स्वेद्यः स्यान्मूलिकानां रसेषु च ॥ ४५
सर्पाक्षी क्षीरिणी वन्ध्या मत्स्याक्षी शङ्खपुष्पिका । काकजङ्घा शिखिशिखा ब्रह्मदण्ड्याखुकर्णिका ॥
वर्षाभूः कम्बुकी दूर्वा सैर्यकोत्पलशिम्बिकाः । शतावरी वज्रलता वज्रकन्दाऽग्निकर्णिका ॥ ४७
श्वेतार्कशिग्रुधत्तूरमृगवूर्वारसाङ्कुशाः । रम्भा रक्ताऽभ्रनिर्गुण्डी लज्जालुः सुरदालिका ॥ ४८
मण्डूकपर्णी पाताली चित्रकं ग्रीष्मसुन्दरा । काकमाची महाराष्ट्री हरिद्रा तिलपर्णिका ॥ ४९
जाती जयन्ती श्रीदेवी भूकदम्बः कुसुम्भकः । कोशातकी नीरकणा लाङ्गली कटुतुम्बिका ॥
चक्रमर्दोऽमृता कन्दः सूर्यावर्तेषु पुङ्खिका । वाराही हस्तिशुण्डी च प्रायेण रसमूलिकाः ॥ ५१
रसस्य भावने स्वेदे मूषालेपे च पूजिताः । इत्यष्टौ सूतसंस्काराः समा द्रव्ये रसायने ॥ ५२
कार्यास्ते प्रथमं शेषा नोक्ता द्रव्योपयोगिनः ॥ ५३

अथ रसबन्धाः—पञ्चविंशतिसंख्याकान्रसबन्धान्प्रचक्ष्महे ।
येन येन हि चाञ्चल्यं दुर्ग्रहत्वं च नश्यति ॥
रसराजस्य संप्रोक्तो बन्धनार्थो हि वार्तिकैः ॥ ५४
हटारोटौ तदाभासः क्रियाहीनश्च पिष्टिका । क्षारः खोटश्च पोटश्च कल्कबन्धश्च कज्जलिः ॥ ५५
सजीवश्चैव निर्जीवो निर्बीजश्च सबीजकः । शृङ्खला द्रुतिबन्धौ च बालकश्च कुमारकः ॥ ५६
तरुणश्च तथा वृद्धो मूर्तिबद्धस्तथाऽपरः । जलबन्धोऽग्निबन्धश्च सुसंस्कृतकृताभिधः ॥ ५७
महाबन्धाभिघातश्च पञ्चविंशतिरीरिताः । केचिद्वदन्ति षड्विंशो जलूकाबन्धसंज्ञकः ॥ ५८
सं तावन्नेक्षते देही स्त्रीणां द्रावेऽतिशस्यते । हठो रसः स विज्ञेयः सम्यक्शुद्धिविवर्जितः ॥ ५९
सं सेवितो नृणां कुर्यान्मृत्युं वा व्याधिमुद्धतम् । सुशोधितो रसः सम्यगारोट इति कथ्यते ॥६०
स क्षेत्रकरणे श्रेष्ठः शनैर्व्याधिविनाशनः । पुटितोऽधो रसो याति योगं मुक्त्वा स्वभावताम् ॥
भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृते । असंशोधितलोहाद्यैः साधितो यो रसोत्तमः ॥
क्रियाहीनः स विज्ञेयो विक्रियां यात्यपथ्यतः ॥ ६२
तीव्रातपे गाढतरावमर्दात्पिष्टी भवेत्सा नवनीतरूपा ॥ ६३

---

१ क. द्विक्षा° । २ ख. °नालसा° । ङ. °नालैः सा° । ३ ख. साम्लासचाम्ल° । ग. साम्लासवा° । ङ. नाम्नासवाम्लमुदितं । ४ ग. °योग्यः स्वे° । ५ ग. °खुपर्णि° । ६ ग. °कञ्चुकी । ७ ग. °क्षालुनि° । घ. °क्षा च नि° । °क्षाभ्रं नि° (साधीयान्) । ८ च. °जालु सु° । ९ च. °न्दराः । १० ग. °संस्काराभ्रं° । ११ च. सप्रोक्तो । ट. संप्रोक्ता बन्धा नाम्ना हि । १२ क °नाम्नो हि । १३ क. ठ. हठारो° । १४ ङ. तथा भा° । १५ क. पाटश्च । १६ ङ. कज्जली । १७ क. द्रुति° । १८ क. कुमारिकः । १९ ख. °बन्धस्त° । २० क. जलबद्धोऽग्निबद्धश्च । २१ क. °भिधाश्चेति प° । ङ. °भिधश्चेति प° । ट. °भिधाश्चैव प° । २२ घ. सं तावन्नेष्यते देहे । ङ. स तावानेष्यते देहे । २३ क. देहे । २४ क. संसे° । २५ ङ. क्षेत्रीकरणे । ब. क्षेत्रकरणश्रे° । २६ क. °तोऽधो र° । ख. °तोऽसौ र° । घ. °तो यो र° । ७ ङ. रोगमुक्त्वा सवासनाम् । २८ ग. स्वभावतः । २९ क. भावि° । घ. भाविते । ङ. भायुतो । ३० क. °धैः स भा° । ३१ ख. °कृतः । ब. कृतेः ।

स रसः पिष्टिकाबन्धो दीपनः पाचनस्तराम्। शङ्खशुक्तिवराटाद्यैर्योऽसौ संसाधितो रसः ॥ ६४
क्षारबन्धः परं दीप्तिपुष्टिकृच्छूलनाशनः । बन्धो यः खोटतां यातो ध्मातो ध्मातः क्षयं व्रजेत्॥६५
खोटबद्धः स विज्ञेयः शीघ्रं सर्वगदापहः । द्रुतकज्जलिका मोचापत्रके चिपिटीकृता ॥ ६६
स पाटः पर्पटी सैवं बालाद्यखिलरोगनुत् । स्वेदाद्यैः साधितः सूतः पङ्कत्वं समुपागतः ॥ ६७
कल्कबद्धः स विज्ञेयो योगोक्तफलदायकः ॥ ६७
कज्जली रसगन्धोत्था सुश्लक्ष्णा कज्जलोपमा । तत्तद्योगेन संयुक्ता कज्जलीबन्ध उच्यते ॥ ६९

भस्मीकृतो गच्छति वह्नियोगाद्रसः सजीवः स खलु प्रदिष्टः ।
संसेवितोऽसौ न करोति भस्मकार्यं जवाद्व्याधिविनाशनं च ॥ ७०
जीर्णाभ्रको वा परिजीर्णगन्धो भस्मीकृतश्चाखिललोहमौलिः ।
निर्जीवनामा हि स भस्मभूतो निःशेषरोगान्विनिहन्ति वेगात् ॥ ७१
रसस्तु पादांशसुवर्णजीर्णः पिष्टीकृतो गन्धकयोगतश्च ।
तुल्यांशगन्धैः पुटितः क्रमेण निर्बीजनामा सकलामयघ्नः ॥ ७२
पिष्टीकृतैरभ्रकसत्त्वहेमतारार्ककान्तैः परिजारितो यः ।
हतस्त्वतैः षड्गुणगन्धकेन स बीजबद्धो विपुलप्रभावः ॥ ७३
वज्रादिनिहतः सूतो हतः सूतः समोऽपरः । शृङ्खलाबद्धसूतस्तु देहलोहविधायकः ॥
चित्रप्रभावां वेगेन व्याप्तिं जानाति शंकरः ॥ ७४
युक्तोऽपि बाह्यद्रुतिभिश्च सूतो बन्धं गतो वा भसितस्वरूपः ।
स राजिकापादमितो निहन्ति दुःसाध्यरोगान्द्रुतिबद्धनामा ॥ ७५
समाभ्रजीर्णः शिवजस्तु बालः संसेवितो योगयुतो जवेन ।
रसायनो भाविगदापहश्च सोपद्रवारिष्टगदान्निहन्ति ॥ ७६
हरोद्भवो यो द्विगुणाभ्रजीर्णः स स्यात्कुमारो मिततन्दुलोऽसौ ।
त्रिःसप्तरात्रैः खलु पापयोगसंघातघाती च रसायनं च ॥ ७७
चतुर्गुणव्योमकृताशनोऽसौ रसायनाढ्यस्तरुणाभिधानः ।
स सप्तरात्रात्सकलामयघ्नो रसायनो वीर्यबलप्रदाता ॥ ७८

---

१ क. °बद्धो दी°। २ ज. दीप्तः पु°। ३ क. बद्धो। ४ ङ यांति। ५ घ. °बन्धः स°। ६ ङ. सर्वविषापहः। ७ क. दत्तकज्जलिका मोचापत्रके चिपिटा कृता। ग. द्रुतकज्जलिको मोचापत्रके चिपिटा कृता। घ. द्रुतः। क°। ङ. हतकाज्जलिका मोचापत्रके चिपिटीकृता। ८ च. मोचपत्रके चिपिटा कृता। ९ ङ. °व बद्धाश्चाखि°। १० घ. °बन्धः स। ११ ज. °यो यथोक्त°। ञ. ज्ञयः पूर्वोक्त°। १२ °बद्ध उ°। १३ ज. नश्यति। १४ ग. °ति गन्धयो°। १५ ञ. °वः खलु संप्रदिष्टः। १६ ङ जराव्याधि°। घ. °शनश्च। १७ ज. °हमोहः। १८ ज. °नापि स। १९ ङ. च। २० घ. °स्म सूतो। २१ घ. सद्यः। २२ च. रसस्य। २३ च. पुटितं। २४ च. °नाम्ना स°। २५ ङ. बीजीकृ°। ञ. बीजाकृ°। २६ च. °तः स्वतः। °बन्धा (साधीयान्)। २७ ङ. °दिर्निहितः। २८ ङ. सूत स°। २९ ज. °बन्धसू°। ३० ज. °त श्च दे°। ३१ क. धायिनी। ग. °धायिनि। घ. °धायिनः। ज. धायिना। ३२ घ. °भावं वे°। ङ. भाव वे°। ञ. °भावा वेग्न। ३३ घ. व्याप्ति जा°। ज. व्याप्तं जा°। ३४ ङ. बद्धं ग। ३५ घ. °बन्धना°। ३६ ज. संस्वेदितो।

यस्याभ्रकः षड्गुणितो हि जीर्णः प्राप्ताग्निसंख्यः स हि वृद्धनामा ।
देहे च लोहे च नियोजनीयः शिवाहते कोऽस्य गुणान्प्रवक्ति ॥ ७९
यो दिव्यमूलिकाभिश्च कृतोऽत्यग्निसहो रसः । विनाऽभ्रजारणात्स स्यान्मूर्तिबन्धो महारसः ॥
अयं हि जार्यमाणस्तु सोऽग्निना क्षीयते रसः । योजितः सर्वयोगेषु निरौपम्यफलप्रदः ॥ ८१
शिलातोयमुखैस्तोयैर्बद्धोऽसौ जलबद्धवत् । स जरारोगमृत्युघ्नः कल्पोक्तफलदायकः ॥ ८२
केवलो लोहयुक्तो वा ध्मातः स्याद्गुटिकाकृतिः । अक्षीणश्चाग्निबद्धोऽसौ खेचरत्वादिकृत्स हि ॥
हेम्ना वा रजतेन वा स हि परो ध्मातो व्रजत्येकता-
मक्षीणो निचितो गुरुश्च गुटिकाकारोऽतिदीर्घोज्ज्वलः ।
चूर्णत्वं पटुवत्प्रयाति निहतो घृष्टे न मुञ्चेन्मलं
निर्गन्धो द्रवति क्षणात्स हि मतो बद्धाभिधानो रसः ॥ [इति रसबद्धलक्षणम्]
विष्णुक्रान्ताशशिलताकुम्भीकनककूलिकैः । विशालानागिनीकन्दव्याघ्रपादीकुतुम्बकैः ॥ ८५
वृश्चिकालीभशुण्डीभ्यां हंसपाद्योससैन्धवैः । अप्रसूतगवां मूत्रैः पिष्टं वा कुलके पचेत् ॥ ८६
पक्वमेवं मृतैर्लोहैर्मर्दितं विपचेद्रसम् । यत्रेषु मूर्छा सूतानामेषकल्पः समासतः ॥ ८७
सूते गर्भनियोजितार्धकनके पादांशनागेऽथवा
पञ्चाङ्गुष्ठकशाल्मलीकृतमदाश्लेष्मातबीजैस्तथा ।
तद्वत्तेजिनिकोलकाख्यफलजैश्चूर्णं तिलं पत्रकं
तप्ते खल्वतले निधाय मृदिते जाता जलूका वरा ॥ ८८
सैषा स्यात्कपिकच्छुरोमपटले चन्द्रावतीतैलके
चन्द्रे टङ्कणकामपिप्पलिजले स्विन्ना भवेत्तेजिनी ।
तप्ते खल्वतले विमर्दनाविधिर्यश्चार्द्रलिं या कृता
सा स्त्रीणां मददर्पनाशनकरी ख्याता जलूका वरा ॥ ८९
बाल्ये चाष्टाङ्गुला योज्या यौवने च दशाङ्गुला । द्वादशैव प्रगल्भानां जलौका त्रिविधा मता ॥
धृत्वा सूतमुखे पात्रं मेषीक्षीरं प्रदापयेत् । स्थापयेदातपे तीव्रे वासराण्येकविंशतिः ॥ ९१

---

१ ङ. °भ्रतः ध° । २ ङ. °षड्गुणतो । ३ ङ. प्राप्नोति संज्ञां । ४ ख. °ग्निसख्यः । ख. °ग्निसख्यः । ५ ङ. °वद्धो ६ ग °हि जीर्य° । ७ ङ. नाग्निना° । ८ क. °वैरोगे° । ९ क. निरौप° । १० ट. °बन्धोऽसं° । ११ ङ. °द्धवान् । १२ ज. °बन्धोऽसौ° । १३ ज °दिबन्धकृत् । १४ ज. °न रंसहि वरो । १५ ङ. °या सिहिवरो । १६ ग. निश्चितो । घ. निविडो । १७ घ °श्च घुटि । १८ ङ. दीर्घोज्ज्वलः । १९ घ. निहितो । २० क. घृष्टो । २१ क. मुञ्चन्मलं । २२ घ. निर्बन्धो । २३ ङ. महाबद्धाभिधानोऽपरः । २४ घ. °कूलकैः । २५ ङ °श्वा महासुतैः । २६ क. हासुतैः । घ. °हाशुभैः । ज. °हाशुनैः । २७ ग. °मत्रे । २८ ङ. पित्ते । पिष्ट । २९ ग. ब लुककैः । घ वाकुलकैः । ङ. वा कुकुटे । ३० ख. पञ्चाङ्गस्य च शा° । ज. पञ्चाङ्गोत्थित शा° । ङ. पञ्चाङ्गेषु च शा । ३१ ङ. °मदः श्ले° । क °मदश्ले° । ३२ ङ. °तेजनि कोकिलाक्षफ° । ३३ क °नि केलकाक्षफ° । घ. °निकेलिकाख्यफ° । ज. °नि कोलिलाख्यफ° । ३४ ङ मृदितं । ज. मृदिता । ३५ ङ. जलौका । ३६ ग. °तेजनी । ३७ ज. दीप्ते । ३८ ज. मर्द्य विधिवद्यत्नान्मुखा या° । ३९ ङ. °विधेर्वनाद्रुटी या । ४० घ. °स्नाद्रुलिं या । ४१ क. पा । ४२ ङ जलौका । ४३ ज परा । ४४ क. जलूका । ४५ क. वराः । ४६ ख सूक्ष्ममुखे । ङ. सूतमुखे पात्रे मेष्याः क्षी° । ४७ ख. पात्रे मेष्याः क्षी° । ४८ च. स्थाप° । ४९ क. °येद्वाऽऽत° । ५० घ. °वराणामेक° ।

द्वितीयाऽत्र मया प्रोक्ता जलौका द्रावणे हिता। पुरुषाणां स्थिता मूर्ध्नि द्रावयेद्बीजमद्भुतम् ॥९२
मुनिपत्ररसश्चैव शाल्मलीद्रुन्तवारि च । जातीमूलस्य तोयं च शिंशपातोयसंयुतम् ॥ ९३
श्लेष्मातकफलं चैव त्रिफलाचूर्णमेव च । कोकिलाक्षस्य चूर्णं च पारदं मर्दयेद्बुधः ॥ ९४
जलूका जायते दिव्या रामाजनमनोहरा । सा योज्या कामकाले तु कामयेत्कामिनी स्वयम् ॥
त्रिफलाभृङ्गमहौषधमधुसर्पिच्छागदुग्धगोमूत्रे । नागं सप्तनिषिक्तं रससमैजरितं जलूका स्यात् ॥
भानुस्वरदिनसंख्याप्रमाणसूतं गृहीत्वा तदीनारम् । अङ्कोलराजवृक्षकुपारीरसशोधनं कुर्यात् ॥ ९७
शशिरेखावरवर्णीसकोकिलाक्षापामार्गकनकानाम् । चूर्णैः सहैकविंशतिदिनानि संमर्दयेत्सम्यक्
निशायाः काञ्जिकं यूषं दत्त्वा योनौ प्रवेशयेत्। बालमध्यमवृद्धास्तु योज्या विज्ञाय तत्क्रमात्
नीरसानामपि नृणां योषा स्यात्सङ्गमोत्सुका । रसभागचतुष्कं तु वङ्गभागं तु पञ्चमम् ॥ १००
सुरसारससंयुक्तं टङ्कणेन समन्वितम् ॥ १०१
त्रिदिनं मर्दयित्वा च गोलकं च रसोद्भवम् । लिङ्गाग्रे योनिनिक्षिप्तं यावदायुर्वशंकरम् ॥ १०२

कर्पूरसूरणसुभृङ्गसुघनादैर्नागं निषिच्य तु मिथो वेलयेद्रसेन ।
लिङ्गस्थितेन वलयेन नितम्बिनीनां स्वामी भवत्यनुदिनं स तु जीवहेतुः ॥ १०३

टङ्कणपिप्पलिकामासूरणकर्पूरमातुलुङ्गरसैः । कृत्वा स्वाङ्गुलिलेपं योनिं विद्रावयेत्स्त्रीणाम् ॥
अग्न्यावर्तिततनागे हरबीजं निक्षिपेत्ततो द्विर्गुणम् ।
मुनिकनकनागसर्पैर्दन्त्याऽथ सिच्याच्च तन्मध्यम् ॥ १०५
तत्क्रेण मर्दयित्वा गणतो मदनबलयं कृत्वा । रतिसमये वनितानां रतिगर्वविनाशनं कुरुते ॥ १०६

व्याघ्रीबृहतीफलरससूरणकन्दं च चणकपत्राम्लम् ।
कपिकच्छुवज्रवल्लीपिप्पलिकामाम्लिकाचूर्णे ॥
अग्न्यावर्तिततनागं नववारं मर्दयेद्धिमैर्द्रव्यैः । स्मरबलयं कृत्वैतद्वनितानां द्रावणं कुरुते ॥ १०८
पलाशबीजरक्तं च जम्बीरीम्लेन सूतकम् । सजीवं मर्दितं यत्र पातितं म्रियते ध्रुवम् ॥ १०९
खरमञ्जरिबीजान्वितपुष्करबीजैः सुचूर्णितैः कल्कम् । कृत्वा सूतं पुटेयेद्दृढमूषायां भवेद्भस्म ॥
काकोदुम्बरिकाया दुग्धेन सुभावितो हिङ्गुः । मर्दनपुटेन विधिना सूतं भस्मी करोत्येव ॥ १११
देवदाली हरिक्रान्तामारनालेन पेषयेत् । तद्द्रवैः सप्तधा सूतं कुर्यान्मर्दितमूर्छितम् ॥ ११२

---

१ घ. °येद्बीर्यमुद्भतम् । २ °म्लो वृ° । ३ ङ °रिणा । ४ घ. वा । ५ ज. जातिसु° । ६ क. शिंशिपा° । ७ क. °लाख्यस्य । ८ ग. °मञ्जारि° । ९ ज. मरञ्जितं । ङ. °भजनितं । १० च °सूतगृ° । ङ. सूतं दीनान्तरम् । सूतं दीनारं । ११ क. °तदावारम् । १२ क. °र्णी स° । घ. °र्णी सं । ङ. °रचूर्ण कोकीलाक्षपमा । १३ क. °लाख्यापा° । १४ ट. क्षामपा° । १५ ज निर्वीर्यः । १६ ङ. काञ्जिकं । १७ ज योनिं । १८ क °वृद्धासु यो° । क. वृद्धासु योज्यो वि° । १९ ख. °यतात्कं । २० क. °नीर° । २१ क. निर्गुण्डीरस° । निर्गुडीरस । २२ ज. तु । २३ च. °ङ्गसमे । २४ ज. महो । २५ क. वलयं रसेन । २६ ग. °कामीसू° । ट. °काभिर° । २७ क. °त्वाऽऽत्माङ्गु । ङ. °त्वाऽऽत्माङ्ग. विले° । २८ ङ. °गुणे । २९ ङ. °सर्प दन्वाऽथ । क. °सर्पैर्दन्त्यार्थ सि° । घ. °सर्पैर्दन्त्याऽथ । ३० घ. ङ. °न्मध्ये । ३१ क. तिक्ष्णेन । घ. तीक्ष्णेन । ३२ ज. गणेन । ३३ घ. °कासाम्लिकाचूर्णम् । ३४ ज. °वसारं भावयेदैर्द्रव्यैः । ३५ ङ. छादयेदिनद्रव्यैः । ३६ च. कृत्वेत° । ३७ च. °बीजं र° । ३८ क. °जकं रक्तज° । ३९ ज. °राम्लं च सूतके । ४० ङ. °जीवमं । ४१ ङ. पाचितं । ४२ च. पुटं दृढ° । ४३ ज. दृढं मुखायां । ४४ ङ. °पुटनविधानात्मू° । ४५ क. देवदाली । ४६ घ. भावयेत् । ४७ घ. तद्द्रव्यैः ।

तत्सूतं खर्परे दद्याद्दत्त्वा दत्त्वा तु तद्द्रवम् । चुल्ल्योपरि पचेच्चाह्नं भस्म स्याल्लवणोपमम् ॥ ११३
अपामार्गस्य बीजानि तथैरण्डस्य चूर्णयेत् । तच्चूर्णं पारदे देयं मूषायामधरोत्तरम् ॥ ११४
रुद्ध्वा लघुपुटैः पच्याच्चतुर्भिर्भस्मतां नयेत् । कटुतुम्ब्युद्भवे कन्दे गर्भे नारीपयःप्लुते ॥ ११५
सप्तधा म्रियते सूतः स्वेदितो गोमयाग्निना । अङ्कोलस्य शिफावारिपिष्टं खल्वे विमर्दयेत् ॥
सूतं गन्धकसंतुल्यं दिनान्ते तं निरोधयेत् । पुटयेद्धूधरे यत्ने दिनान्ते स मृतो भवेत् ॥ ११७
वटक्षीरेण सूताभ्रौ मर्दयेत्प्रहरत्रयम् । पाचयेत्तेन कोष्ठेन भस्मी भवति तद्रसः ॥ ११८
अथाऽऽतुरो रसाचार्यं साक्षाद्देवं महेश्वरम् । साधितं च रसं शृङ्गदन्तवेण्वादिधारितम् ॥ ११९
अर्चयित्वा यथाशक्ति देवगोब्राह्मणानपि । पर्णखण्डे घृतं सूतं जग्ध्वा स्यादनुपानतः ॥ १२०
घृतसैन्धवधान्याकजीरकार्द्रकसंस्कृतम् । तन्दुलीयकधान्याकपटोलालम्बुसादिकम् ॥ १२१
गोधूमजीर्णशाल्यन्नं गव्यं क्षीरं घृतं दधि । हंसोदकं मुद्गरसः पथ्यवर्गः समासतः ॥ १२२
बृहतीबिल्वकूष्माण्डं वेत्राग्रं कारवेल्लकम् । माषं मसूरं निष्पावं कुलित्थं सर्षपं तिलम् ॥ १२३
लङ्घनोद्वर्तनस्नानताम्रचूडसुरासवान् । आनूपमांसं धान्याम्लं भोजनं कदलीदले ॥
कांस्ये च गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णोष्णं च भृशं त्यजेत् ॥ १२४

कण्टारीफलकाङ्क्षिकं च कमठस्तैलं तथा राजिका
निम्बूकं कतकं कलिङ्गकफलं कूष्माण्डकं कर्कटी ।
कोरीकुक्कुटकारवेल्लकफलं कर्कोटिकायाः फलं
वृन्ताकं च कपित्थकं खलु गणः प्रोक्तः ककारादिकः ॥ १२५

देवीशास्त्रोदितः सोऽयं ककारादिगणो मतः । शास्त्रान्तरविनिर्दिष्टः कथ्यतेऽन्यप्रकारतः ॥ १२६

केङ्गुः कन्दुककोलकुक्कुटकलक्रोडाः कुलत्थास्तथा
कण्टारी कटुतैलकृष्णगलकः कूर्मः कलायः कणी ।
कर्कारुं च कटिल्लकं च कतकं कर्कोटकं कर्कटी
कोली काङ्क्षिकमेषकादिकगणः श्रीकृष्णदेवोदितः ॥ १२७

यस्मिन्रसे च कण्ठोक्त्या ककारादिर्निषेधितः । तत्र तत्र निषेध्यस्तु तदौचित्यमतोऽन्यतः ॥
उद्गारे सति दध्यन्नं कृष्णमीनं सजीरकम् । अभ्यङ्गमनिलक्षोभे तैलैर्नारायणादिभिः ॥ १२९
अरतौ शीततोयेन मस्तकोपरि सेचनम् । तृष्णायां नारिकेलाम्बु मुद्गयूषं सशर्करम् ॥ १३०

---

१ ङ. चूल्ल्योप° । २ घ. °चेच्चाहा भ° । ङ. °चेदान्हं भ° । ञ. °चेद्वान्ही भ° । ३ ञ. आपमा° । ४ क. च. °पुटे प° । ५ ज. पश्चाच्च° । ६ ज. व्रजेत् । ७ ङ. कुडदुंच्युद्भ° । ८ छ. गर्भेराबौ प° । ९ ज. °परिप्लु° । १० छ. लशि-खाबा° । ११ घ. °पिष्टा स्व° । १२ ञ. °ताम्रे म । १३ ङ. रद्वय° । १४ ङ. चालये° । १५ ज. कोष्टेन । १६ क. च. तद्रसम् । १७ ङ. पर्वखण्डे घृतं । १८ ङ. जग्धा । १९ क. °म्बुषादि° । २० ज. °मुद्गवर्गे° । मुद्गरसं । २१ ज. °वर्ग स° । २२ ङ. लङ्घनोद्वर्तनं स्नानं ताम्रचूडसुरासवम् । २३ ग. °चूडं सु° । २४ अनु° । २५ ख. कण्टकारी° । २६ ङ. कमलं तैलं । ञ. कलमस्तै° । २७ घ. कीरी° । ङ. केकीकु° । २८ क °न्तरे वि° । २९ ग. कङ्गु । ३० ज. °कृष्टग° । ३१ ङ. °लापः क° । ३२ ख. कणीः । छ. कणा । ३३ ञ. कर्कोरं । कर्कारुश्च (साधीयान्) । ३४ ङ. कीरी । च. कीली । ३५ क. च. °विनि° । ३६ क. निर्षेधव्यं तत्तदौचित्यतोऽन्यतः । ३७ ज. कृष्टमन्नं । ञ. कृष्टामी° । ३८ ङ. °षेचनम् । ३९ ञ. मुद्गं यू° ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीनां फलं भजेत् । रसवीर्यविवृद्ध्यर्थं दधिक्षीरेक्षुशर्कराः ॥ १३१
शीतोपचारमन्यच्च रसत्यागविधौ पुनः । भक्षयेद्बृंहतीबिल्वं सकृत्साधारणो विधिः १३२।१२६२

इति श्रीवैद्यपातीसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसशोधनबन्धनभस्मजलूकादि-निरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

[अथ ज्वरचिकित्सनम् ।]

ज्वरस्य रक्तपित्तस्य कासस्य श्वासहिध्मयोः । वैस्वर्यस्य क्षयस्यापि तथाऽरोचप्रसेकयोः ॥ १
छर्दिहृद्रोगयोश्चैव तृष्णामद्योद्भवार्शसाम् । उदावर्तातिसाराणां ग्रहण्यार्तिप्रवाहिणोः ॥ २
विषूच्या वह्निमान्द्यस्य मूत्रकृच्छ्राश्मरीरुजाम् । मेहस्य सोमरोगस्य पिटिकानां च विद्रधेः ॥ ३
वृद्धिगुल्मादिरोगाणां शूलानामुदरस्य च । पाण्डुशोफविसर्पाणां कुष्ठक्षित्रनभस्वताम् ॥ ४
वातास्रस्याऽऽवृतानां च बन्ध्यानां गर्भिणीरुजाम् । सूतिकाबालरोगाणमुन्मादेऽपस्मृतावपि ॥ ५
नेत्ररोगे कर्णरोगे नासारोगास्यरोगयोः । शिरःसंजातरोगेषु व्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ६
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे विषेषु च । जरायास्त्वनपत्यानां बीजपोषणहेतवे ॥ ७
परिपाट्याऽनया सर्वं रोगाणां हि चिकित्सितम् । रसलोहविषैरत्र योगैर्वक्ष्ये यथागमम् ॥ ८

रोमाञ्चकम्पौ वदने मधुत्वमुज्जृम्भणं मस्तकतोददाहौ ।
वातज्वरस्योक्तमिदं हि लक्ष्मं भुक्तोत्तरः स्याद्यदि शश्वदेव ॥ ९
विरेकशोषास्यकटुत्वतीव्रतापप्रलापभ्रममूर्छनानि ।
एतानि पित्तज्वरलक्षणानि वमिः सतृष्णाङ्गविदाहिता च ॥ १०

कासश्वासौ मुखे जाड्यं माधुर्यं बहुनिद्रता । प्रस्वेदः स्वल्पदाहश्च श्लेष्मजज्वरलक्षणम् ॥ ११
मिश्रितं लक्षणं यत्तु द्वयोस्त्रिषु भवेच्च तत् ॥ १२

[अथ रसायनान्याह ।]

अथ *त्रैलोक्यसुन्दररसः—विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां
नीरेण कुर्यादिह गोलकं तम् ।
भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चा-
त्तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥ १३
सार्धं मुहूर्तं विनिरुन्ध्य धीमानुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनाऽस्य ।
अधस्ततः सिध्यति पर्पटीयं नवज्वरारण्यकृशानुमेघः ॥ १४
विलिप्य पूर्वं रसनां च तालुदेशं च सिन्धूद्भवजीरकार्द्रैः ।
वल्लोन्मितां चाऽऽर्द्रकतोयमिश्रामेनां नियोज्य स्थगयेत्पटेन ॥ १५

---

* क. ख.पर्पटीरसः । ङ. पर्पटीरसो नवज्वरे ।

---

१ अ. °र्यस्य वृ° । २ ङ. °हती बि° । ३ ब. °हिक्कयोः । ४ ट. °हण्यार्ति° । ५ क. पिटिका° । ६ ङ. °क्षित्र° । ७ ङ. °स्य वृ° । ८ क. भग्ने । ९ ङ. तु । १० क. शूलोत्तरः । ङ. भुक्तोत्तरस्या° । ११ घ. °दीपकृ° । १२ क. °तामाकैवतो° । १३ ङ. °मेतां नि° । १४ ङ. नियोज्यं । च. नियोज्या । १५ ङ. °येत्पुटे° ।

घर्माद्रमो यावदतःपरं च तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम् ।
कुर्यादिनानां त्रितयं यदीत्थं ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेन्निकम् ॥ १६

अथ त्रैलोक्यडम्बररसः—सूतार्कगन्धचपलाजयपालतिक्ता-
पथ्यात्रिवृच्च विषतिन्दुकजान्समांशान् ।
संभाव्य वैक्रिपयसा मधुना त्रिवल्ल-
स्त्रैलोक्यडम्बररसोऽभिनवज्वरघ्नः ॥ १७

अथ मेघनादरसः—पादांशकंसाररविः समांशगन्धो विपक्वैः स्वकषायपिष्टः ।
रसः क्रमान्माषमितश्चलादिज्वरेषु नाम्ना किल मेघनादः ॥ १८

अथ +ज्वरगजहरिरसः—दरदजलदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मं च दद्यात् ।
ज्वरगजहरिसंज्ञं शृङ्गवेरोदकेन
प्रथमजनितदोहीक्षीरभक्तेन भोज्यः ॥ १९

अथ ×दीपिकारसः—संतप्तसीसभागं च पारदं गन्धकं कणाम् ।
समभागं पृथक्तत्र मेलयेच्च यथाविधि ॥ २०
जम्बीरस्य रसे सर्वं मर्दयेच्च दिनत्रयम् । मेघनादकुमार्योश्च रसे चापि दिनत्रयम् ॥ २१
दिनद्वयमजामूत्रे गवां मूत्रे दिनत्रयम् । भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेतानि दापयेत् ॥ २२
सैन्धवं चित्रकं भागं सौवर्चलवणं तथा । तेन संमेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः क्रमात् ॥
अनेन विधिना सम्यक्सिद्धो भवति तद्रसः ॥ २३
शर्कराघृतसंयुक्तं दद्याद्वल्लत्रयं रसम् । गोधूमस्यौदनं पथ्यं माषसूपं च वास्तुकम् ॥ २४
धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् । दीपिकारस इत्येष तज्ज्ञैः परिकीर्तितः २५

अथ शीतभञ्जी रसः—पारदं रसकं तालं तुत्थं गन्धकटङ्कणम् ।
सर्वमेतत्समं शुद्धं कारवल्ला द्रवैर्दिनम् ॥ २६
मर्दयेत्तेन कल्केन ताम्रपात्रोदरं लिपेत् । अङ्गुलार्धार्धमानेन तं पचेत्सिकताह्वये ॥ २७
यत्रे यावत्स्फुटन्त्येवं व्रीहयस्तस्य पृष्ठतः । ततः सुशीतलं ग्राह्यं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥ २८
शीतभञ्जी रसो नाम चूर्णयेन्मरिचैः समम् । माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥ २९
त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ॥ ३०

अथ मृतजीवनरसः—कुष्माण्डचूर्णतिलजैः प्रतिशुद्धतालं
गाढं विमर्द्य सुषवीसलिलेन तुल्यम् ।

---

* ङ. रसः । नवज्वरे । + क. ज्वरगजकसरी । ङ. रसगजसिंहः । × सर्वज्वरे ।

---

१ क. यदित्थं । २ ज. °वेल्का । ३ ख. °तिक्तप° । ४ ङ. °मांशम् । ५ ङ. वज्रप° । ६ ट. क्रः सह । ७ क. रसक° । ८ ङ. सुगन्धं । ९ ट. दाहे क्षी । १० ट. भोज्यं । ११ ङ. °भागे च° । १२ क. कणा । १३ क. °विधिः । १४ ङ. रसैः । १५ ख. °नद्वय° । १६ ज. पनः । १७ ङ. °वस्तज्ञैः । १८ क. द्रुणी । १९ ट. °द्गुल्यर्धा । २० ख. समैः । २१ क. °लजप्र° । ङ. °लजः प्र° ।

सूतेन हिङ्गुलभुवा सिकताख्ययन्त्रे
गोलं विधाय परिवृद्धकपालमध्ये ॥ ३१
पत्रेण तं दिनपतेरपिधाय रुद्ध्वा
संधिं तयोर्गुडसुधाखटिकाशिवाभिः ।
वह्नौ पचेन्मृदुनि चात्र शिरस्यशालि
वैवर्ण्यमात्रमवधिं प्रविधाय धीमान् ॥ ३२
वल्लं ततः सुरसमिश्रममुष्य दद्या-
त्सर्पिःसिताकणपयो मधु चाणुपेयम् ।
जेतुं ज्वरान्प्रविषमानिह वान्तिशान्त्यै
मौलौ सुशीतलजलस्य ददीत धाराम् ॥ ३३
अथाऽऽमयान्तं रसराजमौलिं भूषामणिं तं मृतजीवनाख्यम् ॥
सुधारसेनेव रसेन येन संजीवनं स्यात्सहसाऽऽतुराणाम् ॥ ३४
अथ शीतभञ्जी रसः—सूततालशिलास्तुल्या मर्दयेत्कर्कटीरसे ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य तत्कलकं कज्जलीकृतम् ॥ ३५
विपचेद्बालुकायन्त्रे यथोक्तविधिना ततः । दद्यान्मरिचचूर्णेन मापमात्रं भिषग्वरः ॥ ३६
प्रपिबेदुष्णतोयस्य चुलुकं शीतकेज्वरे । शीतभञ्जी ततः सोऽयं शीतज्वरनिवारणः ॥ ३७
अथ *वृद्धज्वराङ्कुशः—रसोहिङ्गुलजेपालैर्वृद्ध्या दन्त्यम्बुमर्दितैः ।
दिनार्धेन ज्वरं हन्याद्गुञ्जैकं सितया सह ॥ ३८
अथ महाज्वराङ्कुशः—शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्भिश्च समं व्योषं चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३९
दन्तभाण्डेऽथवा शार्ङ्गे काष्ठे नैव कदाचन । वातश्लेष्मज्वरे देयं द्वंद्वजे वा त्रिदोषजे ॥ ४०
रसेन शृङ्गवेरस्य जम्बीरस्याथवा पुनः । गुञ्जाद्वयं च जीर्णेऽस्मिन्दाधिभक्तं प्रयोजयेत् ॥ ४१
एकद्वित्रिदिनैर्हन्याज्ज्वरान्दोषक्रमेण तु । महाज्वराङ्कुशो नाम रसोऽयं शंभुनोदितः ॥ ४२
अथ मृत्युंजयः—तालं ताम्ररजो रसश्च गगनं गन्धश्च नेपालकं
दीनारप्रमितं तदर्धमुदितं टङ्कं शिला माक्षिकम् ।
दीनारद्वितयं विषस्य शिखिनः पिष्ट्वा रसैः पाचितो
यश्चिन्तामणिवज्ज्वरौघविजयी नाम्ना तु मृत्युंजयः ॥ ४३

* ङ. हिङ्गुलेश्वरः ।

१ घ. पिधाय । २ क. पात्रेण च. तन्त्रेण । ञ. पात्रेण तद्दिन । ३ क. °रभिधा° । ४ ङ. °नि पात्र° । ५ ङ. °मवीध प्र° । ६ ज. °कणाप° । ७ क. अथासनामा रसराजमौलिभू° । ८ क. °सेनैव । ९ ङ. °वनस्या° । १० ग. °यन्मर्के° । ११ ग. चूलकं । १२ क. °तके ज्व° । १३ ङ. रसः । १४ ङ. रविदार । १५ क. रङ्हिङ्गुलनेपा° । घ. रसहिङ्गुलनैपा° । ङ. रसो हिङ्गुलनेपालैर्वृद्धया दन्त्याम्बु° । ज. रसगन्धकनेपा° । १६ ङ. द्वुत्रैका सि° । ज. °द्वुञ्जिका सि° । १७ च. शुद्धसू° । १८ क. जेपालकं । १९ क. टङ्कः ।

अथ* सर्वज्वरारिः—तालं ताम्रमयोरजश्च चपलातुत्थाभ्रकं कान्तकं
नागं[1] स्याच्च समांशकं सुमृदितं मूलं च पौनर्नवम् ।
भृङ्गी[2]कासहरीपुनर्नवमहा[3]मन्दारपत्रोद्भवैः
कल्कं वालुकयन्त्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यान्तकृत् ॥ ४४

अथ+ चन्द्रसूर्यो नाम रसः—तुत्थेन तुल्यः शिवजश्च गन्धो
जम्बीरनीरेण विमर्दनीयः ।
दिनत्रयं मेलय तेन तुल्यं
व्योषं ततः सिध्यति चन्द्रसूर्यः ॥ ४५

'वैल्लो विजेतुं विषमावलम्बि[6] दलेन देयो भुजगाख्यवह्न्याः ।
दुग्धं हितं स्यादिह शृङ्गवेररसेन शैत्येषु[7] स सेवनीयः ॥ ४६
तक्रं सगर्भाज्वरशूलयोस्तु द्राक्षाम्बुना पथ्यमनन्तरोक्तम् ।
रोधंवरायाः सलिलेन शूलं जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥ ४७
अपस्मृतावत्र नियोजनीयमभ्यञ्जनं निम्बपयोभवाभ्याम् ।
घृतौदनं स्यादिह भोजनाय जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् ॥ ४८
हिङ्ग्वाम्लिकानिम्बुरसेन देयं प्लीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तः ।
स्तम्भार्थमस्मिन्[8]ससितं पयः स्याद्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥ ४९
अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य वा ।
विषं तस्य न दातव्यं दत्तं चेद्दोष[11]दायकम् ॥ ५० ॥[इति क्षेपकः ।]

अथ उमाप्रसादनो×रसः—मेघपारदवैगन्धविषव्योषपटूनि च ।
जीरकद्वयमेतानि समभागानि कारयेत् ॥ ५१
सिन्दुवाररसेनापि लशुनस्य[12] रसेन च । अपामार्गरसेनापि सप्त[13]रात्रं विमर्दयेत् ॥ ५२
तत्पक्वं वालुकायन्त्रे गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् । सनागवल्लीमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥ ५३
उमाप्रसादनो नाम रसः शीतज्वरापहः । चातुर्थिकं त्रिरात्रं वा नाशयेत्किमुतापरान् ॥ ५४

अथ ÷ज्वराङ्कुशरसः—टङ्कणं रसगन्धौ च समभागौन्[14]प्रकल्पयेत् ।
नेपालं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेत्खल्वमध्यतः ॥ ५५
श्लक्ष्णतां याति तद्यावत्तावत्तन्मर्दयेच्छनैः । सैन्धवं मरिचं शुण्ठीं चिञ्चाक्षारं समाक्षिकम् ॥ ५६
तुल्यमेतत्त्रयं कृत्वा निम्बुतोयेन मर्दयेत् । चणप्रमाणवटकान्भक्षयेच्च दिनत्रयम् ॥ ५७

---

* ङ. सर्वज्वरान्तकः । + घ. चन्द्रसूर्योदयो नाम रसः । × ङ. रसः शीतज्वरे । ÷ ङ. ज्वराङ्कुशः सर्वज्वरे ।

---

१ ङ. °गं चाक्षस° । २ च. शृङ्गी । ३ ङ. °हाकेदार° । ४ ट. °जस्य गं° । ५ घ. बली । ज. वल्ली । ६ घ. °लम्बी द° । ट. °लम्बियं दे° । ७ घ. °त्यैषु स सेधनीयः । ८ ट. त्ये ह्युपसे° । ९ अ. देहं । १० घ. °स्मिन्मथितं । ११ अ. °धकारक° । १२ ङ. रसोनस्य । १३ क. सप्तवारं । १४ ङ. प्रदापयेत् । १५ ज. °गात्प्रक° । १६ अ. खण्डं । १७ क तुल्यमे° ।

ऐकाहिकं द्व्याहिकं च त्र्याहिकं च चतुर्थकम् । सर्वज्वरविनाशाय ज्वराङ्कुश इति स्मृतः ॥ ५८

अथ सर्वाङ्गसुन्दरचिन्तामणिरसः ।

अभ्रकं गन्धकं सूतं तोलैकैकं पृथक्पृथक् । गृहीत्वा विषतोलार्धं तोलार्धं तित्तिरीफलम् ॥ ५९
एतत्सर्वं समं कृत्वा मर्दयेत्खल्वमध्यतः । श्लक्ष्णतां याति तद्यावत्तावत्संमर्दयेच्छनैः ॥ ६०
विस्तारे परिणाहे च गर्तां कृत्वा षडङ्गुलाम् । फणिवल्लीदलैरन्यन्तर्गतायां प्रक्षिपेन्नरः ॥ ६१
पर्णेषु सूतकल्कं तं गर्तायां स्थापयेद्दृढम् । कल्काद्उपरि तत्पर्णैर्गर्तावक्त्रं प्रपूरयेत् ॥ ६२
गर्तायां तु ततो देयं पुटमारण्यकोत्पलैः । स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा समाकर्षेत्ततःपरम् ॥ ६३
सूतलिप्तदलैः सार्धं कल्कं खल्वे विमर्दयेत् । तोलार्धममृतं क्षिप्त्वा तोलार्धं तित्तिरीफलम् ॥६४
स्थापयेत्खल्वितं कल्कं योजयेद्गुञ्जमात्रया । शृङ्गवेराम्भसा युक्तं तीक्ष्णचित्रकसैन्धवैः ॥ ६५
संनिपाते तथा वाते त्रिदोषे विषमज्वरे । अग्निमान्द्ये ग्रहण्यां च तथा देयोऽतिसारिणि ॥ ६६
भोजनं दधिभक्तं च रसेऽस्मिन्संप्रयोजयेत् । व्याध्यादिकं यथा कुर्याद्उदकं ढालयेत्ततः ॥ ६७
एष योगवरः श्रीमान्प्राणिनां प्राणदायकः । चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥६८

अथ लोकनाथगुटिका—

सूतेन्द्रं परिमर्द्य पञ्चपटुभिः क्षारैस्त्रिभिस्तं ततः
पिण्डे हिङ्गुमहौषधासुरिमये संस्वेद्य धान्योदके ।
निर्गुण्ड्यम्बुहुताशमन्थतिलपर्ण्युन्मत्तभृङ्गार्द्रकं
कामातागिरिकर्णिकौष्ठवदलापञ्चाङ्गुलोत्थैर्जलैः ॥ ६९
सूतेन्द्रेण समैर्विमर्द्य सहजैः पित्तैस्ततो भावये-
दृष्ट्रिच्छागलुलायमत्स्यशिखिनां सा संनिपाताञ्जयेत् ।
विख्याता भुवि लोकनाथगुटिका मारीचमात्रा हिता
स्यादस्याः सहितं दधीक्षुशकलं वीर्यं भवेच्छीतलैः ॥ ७०

अथ सूचिकाभरणो रसः—

वज्रवैक्रान्तयोर्भस्म प्रत्येकं निष्कसंमितम् ।
शृङ्गीविषं द्विनिष्कं च त्रिनिष्कं चूलिकापटु ॥ ७१
पञ्चनिष्कोऽग्निजारश्च सर्वमेकत्र मेलयेत् । तावद्भस्मरसं यावन्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ७२
शार्ङ्गेष्टादिकवर्गस्य क्षारनीरेण भावयेत् । त्रयोविंशतिवाराणि विमर्द्य च विशोष्य च ॥ ७३
ततो विमर्द्य दिवसं क्षिपेदन्तकरन्डके । मृतसंजीवनाख्योऽयं सूचिकाभरणो रसः ॥ ७४
संनिपातेन तीव्रेण मुमूर्षोर्भूगतस्य च । तालुनि प्रेच्छयित्वाऽथ रसमेनं विनिक्षिपेत् ॥ ७५
सूच्याऽतिसूक्ष्मया तोयाभिन्नयाऽतिप्रयत्नतः । ततस्तैलेन तं लिप्त्वा निवाते संनिवेशयेत् ॥

---

१ अ. °लैकं च पृ° । २ ड. तितिरी° । क. 'त्तिरी ५° । घ. °त्तिणीफ° । ३ क. ठ. °ल्यान्यत्र ग° । ४ क ड. °पेदधः । ५ क. °त्तिर्दीफ° । ६ क. °रिणे । ७ ज व्याध्याधिकं यदा कुर्यादुदकं दालयेत्ततः । क व्याध्याधिकर्यं । ग. व्याध्याधिकं । ड. व्यथाधिकर्यं यदा कु° अ. तापाधिकर्यं तथा । ८ क. °गुलिका । ९ ग. °काम्लकद° । अ. °काम्लवद-नात्पत्रा° । ट. °कल्याकद° । १० ड. °पेदुष्टच्छा° । ११ ड. गुलिका । १२ ड. सुसितं । १३ ड. °क्षुसक° । १४ ट. संयुतम् । १५ क. °निष्काऽग्नि° । १६ घ शार्ङ्गेष्टा° । १७ क च ठ. ड. वृथयित्वाऽथ । १८ क तोयभि° । च. तोयं भि° ।

ततोऽर्धप्रहरादूर्ध्वं मुक्तमूत्रपुरीषकम् । लब्धसंज्ञं प्रतापाढ्यं दोलयन्तं शिरो मुहुः ॥ ७७
आयुष्मन्तं विजानीयादन्यथा चान्यथा खलु । ततः शीताम्बुसंपूर्णे कटाहे तं निवेशयेत् ॥ ७८
तत्र चोत्कथितं तोयमपनीयापरं क्षिपेत् । याचमानममुं पश्चात्पाययेत्सासितं पयः ॥ ७९
दधि वा सितयोपेतं नारिकेलजलं तथा । रम्भाफलानि दद्याच म्रियते सोऽन्यथा खलु ॥ ८०
लब्धसंज्ञं प्रभाषन्तं याचमानं फलादिकम् । तस्मादाकृष्य तैलाक्तं तैलं पिष्ट्वाऽपनीय च ॥ ८१
लेपयेद्गन्धकर्पूरैरापादतलमस्तकम् । इत्यादिशिशिरैर्द्रव्यैः सप्तरात्रमुपाचरेत् ॥ ८२
कर्णाक्षिनासिकावक्त्रे क्षिपेत्पोताश्रयं मुहुः । अष्टमेऽहनि संप्राप्ते दर्भुरीमूलजं रसम् ॥ ८३
ससितं पाययेद्वेगमवतारयितुं रसम् । रसेऽवतारिते पश्चाद्यथेष्टं भोजनं दधि ॥ ८४
श्वासोच्छ्वासयुतं चान्यैर्मुक्तजीवनलक्षणैः । कटाहे जलसंपूर्णे निक्षिपेद्बोधलब्धये ॥ ८५
लब्धबोधं तमाकृष्य पूर्ववत्समुपाचरेत् । जीवित्वा यावदायुष्यं म्रियते तदनन्तरम् ॥ ८६
संनिपाते महाघोरे मज्जन्तं मृत्युसागरे । उद्धरेत्तस्य धर्मस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न विन्दति ॥ ८७
संनिपातमहामृत्युभयानिर्मुक्तमानवः । अपि सर्वस्वदानेन प्राणाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ ८८
अन्यथा नरकं तावद्यावत्कल्पविकल्पना । इत्याज्ञा शांकरी ज्ञेया शंभुनो परिकीर्तिता ॥ ८९
प्रकाशा नैव कर्तव्या रसोत्तरणमूलिका । शास्त्रं विना प्रयच्छन्ते मन्दा वित्ताभिकाङ्क्षया ॥
गुरुप्रसादमासाद्य संनिपाते प्रयुज्यताम् । शार्ङ्गष्टा च तथा व्याघ्री करीरस्तिलपर्णिका ॥ ९१
इन्द्रवारुणिका मुस्ता हरिद्राऽङ्कोलमूलिका । अपामार्गः कणा स्वर्णकटुतुम्बी च तिन्तिणी ॥
शार्ङ्गष्टादिकवर्गोऽयं संनिपातहरः परम् ॥ ९२

अथ *सूचीमुखो रसः—सूतं गन्धकतालकं मणिशिलां ताप्यं लवं तुत्थकं
जेपालं विषटङ्कणं मधुफलं कृत्वा समांशं दृढम् ।
कृत्वा कज्जलिकां विषोल्बणफणेः पित्तैश्च संभावये-
त्क्षिप्त्वा सीसककूपिके रसवरं सूचीमुखं नामतः ॥ ९३
ब्रह्मद्वाराविकीर्णलोहितलवं गुञ्जैकमात्रं ददे-
द्दत्वा संपुटबद्धतन्द्रिकधनुर्वाते सशाखा हिमे ।
कासं श्वासमरोचकं प्रलपनं कम्पं च हिक्कातुरं
मूकत्वं बधिरत्वमुन्मदमपस्मारं जयेत्तत्क्षणात् ॥ ९४

अथ संनिपातगजाङ्कुशः—रसगन्धकताम्राभ्रं लाङ्गलीवह्निरामठम् ।
वन्ध्यापटोलनिर्गुण्डीसुगन्धानिम्बपल्लवाः ॥ ९५
पाठाक्षारत्रयं क्ष्वेलबोलधत्तूरतन्दुलैः । शृङ्गीमधुकसारं च जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ॥ ९६

* ङ. संनिपाते सूचीमुखरसः ।

१ ङ. प्रताढ्यं च । २ ङ. चोत्कथिते । ज. चेत्कथितं । ३ क नालिकेरज° । ४ क. प्रभाष्यन्तं । ५ क. °मानफ° । ६ क. पिष्टपाऽप° । ७ ब. °येद्गधक° । ८ क. °स्तकैः । ङ. °स्तके । ९ क. । °शिरैर्द्रव्यैः । १० ब. °से च तरि° । ११ घ. भजेत् । ङ. ददेत् । १२ क. °के याति यावत्क° । १३ ब. °विभावना । १४ घ. नन्दिना । १५ च. प्रकाशो । १६ ब. °सोत्तार° । १७ च. ठ. प्रयुज्यन्ते । घ. प्रयुञ्जन्ते । ङ. प्रयोज्यन्ते । १८ ङ. स्वर्णः । १९ ङ. तिन्तिणी । २० ब. °क. ठ. ङ. मणिशिला । मनाशिला । २१ ङ. °मुखो ना° । २२ क. °तलवे गु° । घ. °तरवे गु° । २३ ब. °क्ष्वेडबो° ।

कुर्याद्धि निष्कमानेन वटिकां सा नियच्छति । संस्वेददाहाभिन्यासंनिपातगजाङ्कुशः ॥ ९७

अथ चातुर्थिकहरो रसः—*ससारा + वैष्णवीसेना × अचला ((कादिकं ⊙कणा ।
÷ राग$रुद्रोपमोपेता †प्रौढा मस्तकशालिनी ॥ ९८

त्रिभागं तालकं विन्द्यादेकभागं तु पारदम् । तदर्धं गन्धकं चैव तदर्धं तु मनःशिला ॥ ९९
कारवल्लीदलरसैर्मर्दयेत्प्रहरत्रयम् । पाचितो बालुकायन्त्रे चातुर्थिकनिवारणः ॥ १००

अथ चातुर्थिकगजाङ्कुशः—स्याद्रसेन समायुक्तो गन्धकः सुमनोहरः ।
हियावॅल्लित्रिगुणितो निर्गुण्डीरसमर्दितः ॥ १०१
सप्तवाराणि तद्योज्यमार्द्रकस्वरसेन तु । संततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजाङ्कुशः ॥ १०२

अथ मृत्युंजयरसः—ताप्यतालर्कनेपालवत्सनाभमनःशिलाः ।
ताम्रगन्धकसूतं च मुसल्लीरसमर्दितः ॥ १०३
मृत्युंजय इति ख्यातः कुक्कुटीपुटपाचितः ॥ १०४
वल्लद्वयं प्रयुञ्जीत यथेष्टं दधिभोजनम् । नवज्वरं संनिपातं हन्यादेष महारसः ॥ १०५

अथ पञ्चवक्त्ररसः—शुद्धं सूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
मर्दयेद्धर्तजद्रावैर्दिनमेकं तु शोषयेत् ॥ १०६
पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः संनिपातजित् । अर्कमूलकषायं च सत्र्यूषमनुपाययेत् ॥ १०७
दध्योदनं हितं तत्र जलयोगं च कारयेत् । रसगन्धकतुल्यांशं धत्तूरफलजैर्द्रवैः १०८

अथ उन्मत्तरसः—मर्दयेद्दिनमेकं तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ।
उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात्संनिपातजित् ॥ १०९

अथ संनिपाताञ्जनरसः—निस्त्वग्जेपालजं बीजं दशनिष्कं प्रचूर्णयेत् ।
मरिचं पिप्पलीसूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ ११०
भाव्यं जम्बीरजैर्द्रावैः सप्ताहं तत्प्रयत्नतः । संनिपातं निहन्त्याशु अञ्जने यः शिवः स्मृतः ॥
मदनफलं विडलवणं सर्षपाः प्रतिनिष्कद्वयम् । चूर्णयित्वा त्रिफलाक्वाथेन सटङ्कणं पिबेत् ॥
कुष्ठज्वरकामलाजीर्णकण्ठरोगनुत् । नस्ये च गिरिकर्ण्युत्थबीजैकं शीतवारिणा ॥ ११३

अथ प्रतापलङ्केश्वरः—प्रत्येकं रसगन्धयोर्द्विपलयोः कृत्वा मषीं शुद्धयो-
रस्यां म्लेच्छलुलायलोचनमनोधात्रीप्रकुञ्चत्रयम् ।

---

* ससारा पारदोपेता । + वैष्णवीसेना हरितालः । × अचला मनःशिला । ((कादिकं कास्वल्लीरसः । ⊙कणा पिप्पली । ÷ रागस्ताम्रपात्रं । $ रुद्रोपमाभिर्बालुकाभिः । † प्रौढा मस्तकशालिनी । शालिःस्फुटनमात्र इत्यर्थः ।

---

१ क. °र्धनिकमा° । २ क. °का संनि । ३ ङ. संस्वेद दा° । ४ ङ. °न्यासं सं° । ५ क. विद्यादें° । ६ ख. °वहरो रसः । ७ घ. °वलित्रि° । ८ ग. घ. °कजेपा° । ९ ङ. °टीरसपा° । १० क. शुद्धसू° । ११ क. च. कणा । १२ क. ठ. चैतनाञ्जनो रसः । ट. शिवनामा रसः । १३ ख. °रत्वङ्नेपा° । १४ ब. मरीचपि° । १५ ङ. °ञ्जनोऽयं शि° । १६ ख. °न मासमेकं ततः पि° । १७ ङ. वैद्यनाथरसः ।

पथ्याया बदरत्रिकं त्रिकटु षट्पाणं वचाधर्मिणी
वेल्लाम्भोधरपत्रकाद्विरदकिञ्जल्काश्वगन्धाह्वयम् ॥ ११४
पिष्ट्वैतत्समधूकसारमखिलं कर्षोन्मितं न्यस्य
तत्प्रोन्मर्द्यार्धकरञ्जकामृतयुतं सागस्तिकव्यूषणैः ।
भूधात्रीविजयासरित्पतिफलं ज्वालामुखीमार्कवैः
प्रत्येकं विदधीत निश्चलमतिः सप्त क्रमाद्भावनाः ॥ ११५
पित्तैरथो पञ्च विधाय पञ्चभिः करञ्जमात्रामृतधूपनं ततः ।
दत्त्वाऽऽर्द्रकस्य स्वरसेन तन्दुलाकृतिं विदध्याद्वटिकां भिषग्वरः ॥ ११६
देयैका संनिपाते प्रतिहतविषये मोहनेत्रप्रसुप्त्योः
स्याद्वुल्मे साजमोदा पवनविकृतिषु व्यूषणेन ग्रहण्याम् ।
दातव्या जीरकेण द्विपतुरगनृणां प्राणसंरक्षणाय
कारुण्याम्भोधिरेतद्रसकसमरसं वैद्यनाथोऽभ्यधत्त ॥ ११७

अथ प्राणेश्वरः—गन्धकाभ्रसमः सूतो वाराहीरसमर्दितः ।
पाचितो बालुकायन्त्रे त्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥ ११८
त्रिक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुगुग्गुलुदीप्यकैः । सजीरकैः सेन्द्रयवैः पृथग्रससमैर्युतः ॥ ११९
माषमात्रोऽनुपानेन द्विपलस्योष्णवारिणः । अभिन्यासानलभ्रंशग्रहणीपाण्डुगुल्मिनाम् ॥ १२०
कुर्यात्प्राणपरित्राणपतः प्राणेश्वरः स्मृतः । व्याधिवृद्धौ प्रयोगोऽस्य द्वौ वारौ वैद्यसंमतः ॥

अथ मृतसंजीवनः—रसायोव्योषकङ्कुष्ठशिलातालाभ्रहिङ्गुलान् ।
कुम्भ्यग्निभृङ्गपारीषतन्दुलीयकमाक्षिकान् ॥ १२२
हस्तिशुण्डीयुतांस्तुल्यांस्तदर्धांशवगन्धकान् । व्यहमार्द्राम्बुना पिष्ट्वा कूंपिस्थं बालुकाग्निना ॥
जयाजम्बीरनिर्गुण्डीचाङ्गेरीवारि निक्षिपेत् । पक्त्वा चतुर्दशाहानि पिष्ट्वा द्राक्तं विशोषयेत् ॥ १२४
मृतसंजीवनाख्योऽयं रसो वल्लमितोऽशितः । भुंग्जयेद्दोषधं सांनिपातादीन्सकलान्गदान् ॥ १२५

अथ मृतसंजीवनः—रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।
विषतालककङ्कुष्ठशिलाहिङ्गुललोहकम् ॥ १२३
वह्नित्रिकटुभृङ्गाह्वहेममाक्षिकमभ्रकम् । हस्तिशुण्डी विषं कुम्भी तन्दुलीयकताम्रकौ ॥ १२७
एषां प्रत्येकमेकैकं भागमादाय चूर्णयेत् । आर्द्रकस्य द्रवेणैव मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ १२८
जम्बीरस्य रसो ग्राह्यः पलत्रयपरीक्षितः । त्रिफलायाश्च निर्गुण्ड्याः प्रत्येकं च पलत्रयम् ॥
रसस्य पलमात्रं तु चाङ्गेर्याः परिकीर्तितम् । काचकूप्यां विनिक्षिप्य यन्त्रे क्षिप्त्वा प्रयत्नवान् ॥

---

१ घ. °ट् शाणं । २ च. °त्रकं द्वि° । ३ च. 'स्तिकं व्यू° । ४ ज. °थोऽभिधायी । ५ ङ. °भ्यदत्त । ६ ख. °लुदिप्य° । ७ ट. °मात्रानु° । च. °मात्रानुमाने । ८ क. रिणा° । ९ घ. 'दर्धे शि° । १० क. कूपीस्थं । ङ. कूपस्थं । ११ क. °ण्डीशार्ङ्गेरी । १२ क. ष्ठवाऽऽर्द्रोक्तं । १३ च. द्राक्तां । ज. जातं । १४ च. विशोधयेत् । १५ ज. °द्राग्ज° । १६ क. शर्ङ्गियाः । १७ ङ. स्वेदयत्सप्तकद्वयम् ।

उद्धृत्याऽऽर्द्रकनिर्यासैर्मर्दयित्वा विशोषयेत् । मृतसंजीवनो नाम रसोऽयं विदितो भुवि ॥
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य संनिपातापनुत्तये ॥ १३१

अथ संनिपातकुठारः—वङ्गं नागं च सूतं च नेपालं गन्धकं तथा ।
शुल्वं विषं समांशेन रसेनाऽऽर्द्रेण मर्दयेत् ॥ १३२
पुनर्मर्दयेत निर्गुण्ड्याश्चार्द्रया रसमर्दितः । एकवल्लप्रयोगेण रसोऽयं संनिपातनुत् ॥ १३३

अथ नवज्वरारिः—गन्धकं च रसं शुद्धं प्रत्येकं कर्षसंमितम् ।
एकत्र कर्ञ्जली कृत्वा ततः कुर्वीत गोलकम् ॥ १३४
नवभाण्डे विनिक्षिप्य ताम्रपात्रेण गोपयेत् । दृढं निरुध्य तत्पात्रमग्नावारोपयेत्ततः ॥ १३५
व्रीहिस्फुटनमात्रेण स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । नवज्वरे प्रयुञ्जीत रसं पर्पटिकाह्वयम् ॥ १३६
आर्द्रकस्य रसेनैव त्रिवल्लं त्रिदिनं भिषक् । ज्वरितं छादयेद्वाढं यावत्स्वेदः समुद्भवेत् ॥ १३७
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं ज्वरमुक्तस्य देहिनः ॥ १३८
नवज्वरारित्येष रसः परमदुर्लभः । वातज्वरे विशेषेण रसः साधारणोऽप्ययम् १३९

अथ जलमञ्जरीरसः—टङ्कणं रसगन्धौ च मरिचानि समांशकम् ।
सर्वं जम्बीरनीरेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ १४०
संशोष्य शर्करायुक्तं मत्स्यपित्तेन भावयेत् । भावितं तद्रसं सिद्धमार्द्रकस्वरसैर्युतम् ॥ १४१
वल्लत्रयं प्रयुञ्जीत पानार्थं वारि शीतलम् । तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं द्राक्षाकफलसंयुतम् ॥
सर्वान्नवज्वरान्हन्ति रसोऽयं जलमञ्जरी ॥ १४२

[पित्तज्वरे ज्वरारिरप्युनुभूतः]

अथ कान्तरसः—कान्तलोहस्य पत्राणि कण्टवेध्यानि कारयेत् ।
ततः संपेष्य तं कल्कं मर्दयेत्त्रिदिनं पुनः ॥ १४३
रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन परिभावयेत् ॥ १४४
सिद्धः कान्तरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे । शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥ १४५

अथ चन्द्रोदयः—रसगन्धौ तथा वङ्गमभ्रकं समभागतः ।
मेलयित्वाऽथ वङ्गेन समं सूतं विमर्दयेत् ॥ १४६
तत्रैकीकृत्य गन्धाभ्रे पेष्य जम्बीरवारिणा । सामान्यं पुटमादद्यात्सप्तधा साधितं रसम् ॥ १४७
कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथ सप्तधा । गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥ १४८
कासे श्वासे कुमार्या च त्रिफलाक्काथयोगतः । उन्मादं च धनुर्वातममृताक्काथयोगतः ॥
इत्येवं रोगतापघ्नो रसश्चन्द्रोदयाह्वयः ॥ १४९

---

१ क. °र्मादितनिं । २ क. °ण्ड्याः शार्ङ्ग्या र° । ३ घ. °दितम् । ४ क. °ज्जलीं कृ° । ५ च. निरुन्ध्य । ६ क. वल्लं वारत्रयं देयं पा° । ७ ङ. °नार्थे वा° । ८ च. °रादिर° । ९ क. °तमः । १० क. °न्धाभ्रैः पेष्यं ज° । ११ ङ. साध्यतं । १२ क. °र्याश्च त्रि° ।

अथ जीर्णज्वरारिः—नागं वङ्गं रसं ताम्रं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
सूतं विषं च नेपालं हरितालं समं तथा ॥ १५०
वटक्षीरेण मर्द्याथ सर्वं कुर्यात्तु गोलकम् । तं गोलकं भाण्डमध्ये पाचयेद्दीपवह्निना ॥ १५१
तं गोलं शीतलं कृत्वा भृङ्गराजेन मर्दयेत् । आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुनः पुनः ॥ १५२
चणप्रमाणवटकान्रसेनाऽऽर्द्रस्य दापयेत् । गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरं जीर्णं हरत्यसौ ॥ १५३
अथ नवज्वरमुरारिः—हरश्च गन्धकं चैव कुनटी च समं समम् ।
मर्द्यं कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥ १५४
नवज्वरमुरारिः स्यादर्द्धं शर्करया सह । तन्दुलीयरसेनानुपानं शर्करयाऽपि वा ॥ १५५
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरान्हन्ति नवान्हठात् ॥ १५६ ॥ १४१८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये ज्वरचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

[अथ रक्तपित्तादिचिकित्सनम् ।]

अथ चन्द्रकलारसः—कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णविदाहिरूक्षैः
पित्तं प्रदुष्टमशनैरतिसेवितैस्तैः ।
संदूष्य रक्तममुनोभयमार्गवर्ति
निर्यात्यसृक्स्थलयकृन्प्लिहतोऽतिमात्रम् ॥ १
पटोलमायसं चूर्णं सूतेन्द्रं समचारितम् । लोहारिमृगसंसृष्टं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २
वृषादलानां स्वरसस्य कर्षं रसेन्द्रगुञ्जामधुशर्करायुतम् ।
लिहन्प्रभाते मनुजो निहन्याद्दुःखाकरं दारुणरक्तपित्तम् ॥ ३
पारदं हिङ्गुलूकं च ऊर्ध्वयत्नेन लेपयेत् । कुक्कुटाण्डरसं भागं टङ्कणक्षारमेव च ॥ ४
गन्धकस्य तथा भागं घृतेन परिमर्दयेत् । सिद्धं रसं समादाय जीरतोयेन दापयेत् ॥ ५
दिनानि त्रीणि माषं च ग्रहणीरक्तदोषजित् । ज्वरदाहविनाशं च रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ६
प्रत्येकं तोलमानेन सूतकं ताम्रभस्मकम् । दिनानि त्रीणि गुटिकां कृत्वा चाम्रौ विनिक्षिपेत् ॥ ७
ततः शुष्कं समादाय पुनरेव च मर्दयेत् । समस्तैः समगन्धैश्च कृत्वा कज्जलिकां च तैः ॥ ८
मुस्तादाडिमदूर्वाभिः केतकीस्तनवारिभिः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ ९

---

१ क. °ज्वरविद्रावणः । २ ङ. जेपालं । ३ क. गोलं भाण्डमध्ये तु । ४ क. ततः संशीतलं । ५ क °प्रयोगेण । ६ क. °न्धकश्चैव । ७ ङ. °नट्याश्च सं° । ८ ग. °द्वलशं° । ९ ङ °रसं त्वानु° । १० घ. °यभागवं° । ङ. °यमार्गत-स्तं नि° । ११ ङ. °तिघोरम् । १२ ङ. पलैकमा° । १३ ङ. °तेन्द्रसं° । १४ ङ. °रिवर्गसंघृष्टं । १५ ङ. °ङ्गुलीकं । १६ ग. ऊर्ध्वं यं° । १७ क. ठ ङ. मेलयेत् । १८ ज. कुर्कुटीरससंभागं । १९ ज. °घनुत् । २० क. °त्तनिवारणम् । २१ घ. °त्यैकतो° । २२ क. गुलिकां । २३ च. °र्वा च कं° ।

रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ १०
तिक्तं गुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमागधीः । शृङ्गाटं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णकम् ॥ ११
द्राक्षादिककषायेण सप्तधा परिभावयेत् । ततः पोताश्रयं क्षिप्त्वा वट्यः कार्याश्चणोपमाः ॥ १२
अयं चन्द्रकला नाम रसेन्द्रः परिकीर्तितः । सर्वपैत्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ १३
अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाक्षमः । ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ १४
कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत् । श्रमं मूर्छां हरत्याशु स्त्रीणां रक्तं महाश्रमम् ॥ १५
ऊर्ध्वाधोरक्तपित्तं च रक्तवान्तिं विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १६
[इति रक्तपित्तचिकित्सा । इति चन्द्रकलारसः ।]

सपटोलकहिङ्गुलः सक्षौद्रो रक्तपित्तनुत् । नवनीतं सिता लाजा द्राक्षया सह भक्षयेत् ॥ १७
मस्तके च घृतं दद्याद्रक्तपित्तहरं परम् । द्राक्षावासायुतं ख्यातं शर्करीभावितं पिबेत् ॥ १८
वासारसं सिताक्षौद्रैर्लाजान्वा शर्करासमान् । भक्षयन्रक्तपित्तार्तस्तृष्णादाहज्वरं जयेत् ॥
धात्रीचूर्णं सितातुल्यं भक्षयेद्रक्तपित्तनुत् ॥ १९

अथ कासचिकित्सा—दोषाः शोषमनोभितापकुपिताः कुर्वन्ति कासं ततः
पित्तं पूतिकफं प्रपीतनयनः पूयोपमं ष्ठीवति ।
शीतोष्णेच्छुरकारणेन बहुभुक्स्निग्धप्रसन्नाननः
पार्श्वार्त्यल्पबलक्षयाकृतिरपि प्रादुर्भवत्यन्यथा ॥ २०

अथ रत्नकरण्डकरसः—सार्कतीक्ष्णाभ्रकोऽगस्त्यकासमर्दवरारसैः ।
मर्दितो वेतसाम्लेन पिण्डितः कासनाशनः ॥ २१
तीरे पिष्टशिलां क्षिप्त्वा हरिताल,चतुर्गुणाम् । वासागोक्षुरसाराभ्यां मर्दितः प्रहरद्वयम् ॥ २२
प्रस्विन्नो वालुकायन्त्रे गुञ्जाद्वितयसंमितः । कासं त्रिकटुनिर्गुण्डीमूलचूर्णयुतो हरेत् ॥ २३
भूनागाभ्रकयोः सत्त्वं कान्तहेमाभ्रकोपकम् । मुक्ताफलानि रत्नानि ताप्यं वैक्रान्तमेव च ॥ २४
भस्मीकृतमिदं सर्वं पृथाङ्मापमितं मतम् । निष्कमात्रामितं शुद्धं राजावर्तरजस्तथा ॥ २५
एतत्सर्वं समं योज्यं मर्दयित्वाऽम्लवेतसैः । रुद्ध्वा मृपोदरे कोष्ठ्यां धमेदाकाशदर्शनम् ॥ २६
शतवारं धमेदेवं मर्दयित्वाऽम्लवेतसैः । ततः संचूर्णिते चास्मिन्मुक्ताभस्म द्विशाणकम् ॥ २७
मरिचं पञ्चषाणेयं क्षिप्त्वा संमर्द्य यत्नतः । रम्ये करण्डके क्षिप्त्वा स्थापयेत्तदनन्तरम् ॥ २८

सोऽयं रत्नकरण्डको रसवरो मध्वाज्यसंक्रामणो
हन्याच्छ्वासगदं ज्वरं ग्रहणिकां कासं च हिध्मामयम् ।

---

१ ङ. श्रीगन्धं । २ क ततो धान्याश्च° । ३ क. श्रमम्° । भ्रममू° । ४ घ. रक्तमहाख्रवम् । ङ. रक्तमहाख्रकम् । ५ ज. °नीतसि° । ६ क. ख्यातः । ७ ङ. °राष्ट्रावि° । ८ घ. °रसासि° । ९ ग. °जा वा शर्करासमाः । १० ग. °क्षयेद्रक्त° । ११ क हरेत् । १२ ङ. पीतं । १३ क. °किन्नरधः प्र° । १४ ङ. नतः पा° । १५ घ. यश्चानल्प° । १६ क. °बलः क्ष° । १७ ख. भ्रकाग° । १८ ग. पिडितः । १९ ख. तारपि° । ग. तारे पिष्टे शि° । २० ग. °संयुतः । २१ क. °मार्करौप्यक° । २२ ट. °रूप्यक° । २३ क. °मा°, मि° । ङ. °मात्रमि° । २४ च. शतं वा° । २५ च. °ते वाऽस्मि° । २६ क. ठ. मरीचं । २७ ङ. °शाणे° ।

शूलं शोषमहोदरं बहुविधं कुष्ठं च हन्याद्रदा-
न्बल्यो वृष्यकरः प्रदीपनकरः स्वस्थोचितो वेगवान् ॥ २९

अथ स्वयमग्निरसः—शुद्धसूतस्य भागैकं भागैकं शुद्धगन्धकम् ।
भागत्रयं मृतं ताम्रं मरिचं पञ्चभागिकम् ॥ ३०
मृताभ्रस्य चतुर्भागं भागमेकं विषं क्षिपेत् । भूताङ्कुशस्य भागैकं सर्वं चाम्लेन मर्दयेत् ॥ ३१
यामं भूताङ्कुशो नाम मापैकं वातकासजित् । अनुपानं लिहेत्क्षौद्रैर्विभीतकफलत्वचः ॥ ३२
स्वयमग्निरसो नाम भक्ष्यो निष्कद्वयं द्वयम् । पित्तकासारुचिश्वासक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥ ३३

अथ बोलबद्धरसः—रसभस्म विषं तुल्यं गन्धकं द्विगुणं मतम् ।
बोलतालकबाह्लीककर्कोटीमाक्षिकं निशा ॥ ३४
कण्टकारीयवक्षारलाङ्गलीक्षारसैन्धवम् । मधूकसारं संचूर्ण्य सप्ताहं चाऽऽर्द्रकद्रवैः ॥ ३५
गुटिकां बदराकारां श्लेष्मकासापनुत्तये । भक्षयेद्बोलबद्धोऽयं रसः सश्वासपाण्डुजित् ॥ ३६

अथाग्निरसः—रसगन्धकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकम् ।
षड्उत्तरगुणं चूर्णं बब्बूलकाथभावितम् ॥ ३७
एकविंशतिवाराणि शोषयित्वा विचूर्णयेत् । भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो क्षयम् ॥ ३८

*अथाग्निरसः—भृङ्गराजस्य पत्रस्य चूर्णेन मधुना सह ।
गोलकं धारयेद्वक्त्रे कासविष्टम्भशान्तये ॥ ३९
अर्कैरण्डस्य पत्राणां रसं पीत्वा च कासजित् । दन्तीमूलस्य धूमं वा निर्गुण्ड्या वा पिबेज्जयेत्
त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम् । एतेषां समभागानां संपूर्वरसो भवेत् ॥ ४१
संचूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे भक्ष्यो निष्कद्वयं द्वयम् । स्वयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्तनः ॥ ४२
इन्द्रवारुणिकामूलं भृङ्गीकृष्णातिलैः सह । भक्षयेत्क्षयकासार्तो निष्कमात्रं प्रशान्तये ॥ ४३
इन्द्रवारुणिकामूलं देवदारु कटुत्रयम् । शर्करासहितं खादेदूर्ध्वश्वासप्रशान्तये ॥ ४४

अथ श्वासचिकित्सा—श्लेष्मोपरुद्धगमनः पवनोऽतिदुष्टः
संदूषयन्ननु जलान्नवहाश्च नाडीः ।
आमयशोद्भवमिमं विदधात्युरस्थं
श्वासं च वक्रगमनो हि शरीरभाजाम् ॥ ४५

अथ सूर्यावर्तरसः—सूतार्धं गन्धकं मर्द्यं यामैकं कन्यकाद्रवैः ।
द्वयोः समं ताम्रपत्रं पूर्वकल्केन लेपयेत् ॥ ४६

---

* घ. स्वयमग्निरसः ।

---

१ ङ. स । २ क ठ ड. °ष्यतमः । ३ क. लेपयेत् । ४ ज. °दक्षौद्रं विभी° । ५ घ. °त्वचम् । ङ. त्वचा । ६ ड. °रसश्चायं. भक्षेन्निष्क° । ७ ड. °श्वासं क्षयं पाण्डुं च ना° । ८ घ. °लीकं कर्कोटी° । ९ च. °लीक्षीर° । १० घ. °चूर्ण्यं स° । ११ ड. °वारेण शो° । १२ ड. पत्रं तु चूर्णितं म° । १३ घ. पिबञ्जये° । १४ ब. °षां नवभा° । १५ च. ड. ठ. सूर्म° पू° । १६ ब. °द्वयद्वं° । १७ ट. °लं शृङ्गी° । १८ च. °त्रं च शा° । १९ क. °मिदं वि° । २० ग. °स्थः श्वा° । २१ च. वक्त्रग° । २२ ड. मर्थं ।

दिनैकं हण्डिकायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् । सूर्यावर्तरसो ह्येष द्विगुञ्जः श्वासजिद्भवेत् ॥ ४७

अथ नीलकण्ठः—गन्धकं मरिचं साज्यं पिबेच्छ्वासकफापहम् ।

शिला हिङ्गु विडङ्गं च मरिचं कुष्ठसैन्धवम् ॥ ४८
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षं श्वासकासकफापहम् ॥ ४९
सूतः षोडश तत्समो दिनकरस्तस्यार्धभागो बलिः
सिन्धुस्तस्य समः सुसूक्ष्ममृदितः षट्पिप्पलीचूर्णितः ।
जम्बीरस्वरसेन मर्दितमिदं तप्तं सुपक्वं भवे-
त्कासश्वासकगुल्मशूलजठरं पाण्डुं लिहन्नाशयेत् ॥ ५०

साधारणं तु वटकं वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः । पारदं गन्धकं चैव पलमेकं पृथक्पृथक् ॥ ५१
पलत्रयं त्रिकटुकं वह्निमेकपलं क्षिपेत् । सर्वमेकत्र संयोज्य दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ५२
मूत्रेण च तथा त्रीणि दिनानि परिमर्दयेत् । अक्षप्रमाणवटकं छायाशुष्कं तु कारयेत् ॥ ५३
नित्यमेकं तु वटकं दिनानि त्रिंशदेव च । श्वासकासज्वरहरमग्निमान्द्यारुचिप्रणुत् ॥ ५४
रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः । त्रिभागा पिप्पली ग्राह्या चतुर्भागा हरीतकी ॥ ५५
बिभीतः पञ्चभागस्तु वासा षड्गुणिता भवेत् । भार्ङ्गी सप्तगुणा ग्राह्या सर्वं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ५६
बब्बुलक्वाथमादाय भावयेदेकविंशतिः । बिभीतकप्रमाणेन मधुना गुटिकां चरेत् ॥
एकैकां भक्षयेत्प्रातः श्वासकासनिवृत्तये ॥ ५७

सूतं शुल्बं सुलोहं बलिममृतयुतं त्रित्रिकं रेणुकाब्दं
गण्डीरं केसरीग्निं द्विगुणगुडयुतं मर्दयित्वा समस्तम् ।
कुर्यात्कोलास्थिमात्रान्सुरुचिरवटकान्भक्षयेत्प्राग्दिनादौ
पथ्याशी सर्वरोगान्हरति च नितरां नीलकण्ठाभिधानः ॥ ५८

अथ श्वासकासकरिकेसरी रसः ।

तारताम्ररसपिष्टिकाशिलागन्धतालसमभागिकं रसैः ।
आटरूषसुरसार्द्रसंभवैर्मर्दय प्रकुरु गोलकं ततः ॥ ५९
मृत्स्नया च परिवेष्ट्य गोलकं याययुग्ममथ भूधरे पचेत् ।
गोलकेन कुरु तत्समं ततश्चाऽऽटरूषकटुकैश्च भावयेत् ॥ ६०
श्वासकासकरिकेसरी रसो वल्लमस्य परिसेवयेद्बुधः ॥ ६१

अथ सूर्यरसः—रसगन्धकताम्राभ्रं कणाशुण्ठ्यूषणं समम् ।
भूतमेकं विषं चैकं सूर्यः कासादिनाशनः ॥ ६२

---

१ क. हण्डियन्त्रेण । २ क. च्छ्वासे क° । ३ क. °मः स सु° । ४ घ. °प्यलीक्षूर्णिताः । ५ ट. °चूर्णतः । ६ घ. °ससगु° । ७ क. °ण्डुं ग्रिहं° । ८ घ. ङ. गोमूत्रेण त° । ९ घ. °माणं व° । १० घ. भार्गी । ११ ग. किरेत् । १२ च. °राग्निद्वि° । १३ घ. °वेत्तान्दिना° । १४ ट. °ष्टिकां शि° । १५ क. °धकर° । १६ ट. °र्येत्प्रकु° । क. °र्दय। न्प्रकु° । १७ ङ. °वेष्टगो° । १८ ग. गन्धकेन । १९ ज. कुहरे सभं । २० ज. °कैर्विभा° । २१ घ. स्वयं ।

अथ पर्पटीरसः—रसगन्धकधान्याभ्रतालताप्योपलं क्रमात् ।
भागद्वंद्वं वचाकुष्ठहरिद्राक्षारचित्रकैः ॥ ६३
सपाटालाङ्गलीव्योषसैन्धवाक्षविषैः समम् । भाविते भृङ्गनीरेण हिक्काश्वैस्वर्यकासनुत् ॥ ६४
पक्वताम्रे रसः पिष्टो बलिना हिध्मिनां हितः । चूर्णं पाठेन्द्रवारुण्योर्भाण्डे दत्त्वाऽथ कुनटीम् ॥
तत्पृष्ठे शुद्धसूतं तु कुनट्यंशं प्रदापयेत् । सूतार्धं कुनटीचूर्णं तस्यार्धं पूर्वमूलिकाः ॥ ६६
चूर्णं दत्त्वा पचेच्चुल्यां यामार्धं मृदुवह्निना । शिलाभूतो रसो नाम हन्ति हिक्कां त्रिगुञ्जकः ॥
कोथं रास्नाबृहत्यग्निवलादुरभैश्च पाययेत् । हिक्किनं पाययेद्धूमं पत्रैः शिखिनिशोद्भवैः ॥ ६८
रसं द्विगुणगन्धेन मर्दयित्वा सभृङ्गकम् । लोहपात्रे घृताभ्यक्ते द्रावितं बदराग्निना ॥ ६९
ऊर्ध्वाधो गोमयं दत्त्वा कदल्याः कोमले दले । स्निग्धे पटे लेपोदर्व्या पर्पटाकारतां नयेत् ॥७०
लोहपात्रे विनिक्षिप्त्वा लोहपर्पटिका भवेत् । ताम्रपात्रे विनिक्षिप्त्वा ताम्रपर्पटिका भवेत् ॥
विषपादं च युञ्जीत तत्साध्येष्वामयेषु च । सुरसाया जयन्त्याश्च कन्यकाटकरूषयोः ॥ ७२
त्रिफलाया मुनेर्भार्ङ्ग्या मुण्ड्यास्त्रिकटुचित्रयोः । भृङ्गराजस्य वह्नेश्च प्रत्यहं द्रवभावितम् ॥ ७३
आर्द्रकस्य रसेनापि सप्तधा भावयेत्पुनः । अङ्गारैः स्वेदयेदीषत्पर्पटीरसमुत्तमम् ॥ ७४
गुञ्जाष्टकं ददीतास्य ताम्बूलीपत्रसंयुतम् । पिप्पलीदशकैः काथं निर्गुण्ड्याश्चानुपाययेत् ॥ ७५
त्रिकण्टकस्य मूलानि शुण्ठीं संक्षुद्य निक्षिपेत् । अजाक्षीरे सनीरार्धे यावत्क्षीरं विपाचयेत् ॥७६
तत्क्षीरं पाययेद्रात्रौ सकणं भोजनेऽपि च । कूष्माण्डं वर्जयेच्चिञ्चां वृन्ताकं कर्कटीमपि ॥ ७७
आरनालं च तैलं च संसर्गं च विवर्जयेत् । मासत्रयं च सेवेत कासश्वासनिवृत्तये ॥ ७८
स हिङ्गुजीरकव्योषैः शमयेद्बृहणीं रसः । दशमूलाम्बुसा वातज्वरं त्रिकटुना कफम् ॥ ७९
ज्वरं मधुकसारेण पञ्चकोलेन सर्वजम् । यक्ष्माणं मधुपिप्पल्या गोमूत्रेण गुदाङ्कुरान् ॥ ८०
शूलमैरण्डतैलेन पाण्डुशोफं सगुग्गुलुः । कुष्ठानि भृङ्गभल्लातवाकूचीपञ्चनिम्बकैः ॥ ८२
धत्तूरबीजसंयोगान्मेहोन्मादविनाशनी । अपस्मारं निहन्त्याशु व्योषनिम्बुदलैः सह ॥ ८१
स्तनंधयशिशूनां तु नितरां पर्पटी हिता । पेंद्यापाक्षचूर्णादिवशाव्याधींश्चाप्यान्सुदुस्तरान् ॥ ८३
सजातीफलशीतोदं योजयेत्पर्पटीरसम् । पित्तार्जीर्णे शिरश्चास्य शीततोयेन सेचयेत् ॥ ८४
नस्यं निष्ठीवनं धूमं तीक्ष्णं वमनरेचनम् । अन्नं रूक्षालवतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
चिरकालस्थितं मद्यं योजयेत्कफरोगिणे ॥ ८५

---

१ ख. महापर्पटीरसः । २ ज °तालं ताप्यं पलक्षं । ३ च °वृद्धव° । ४ ङ. कुनटीम् । ५ क. ठ सूताभ्रं । ६ क. ड. °लिकाम् । ज. °लिकी । ७ घ. °दुनाग्निना । ८ ख. °लायुतो । ज. °लाधातो । ९ च काय्यं । १० ङ. °ल्यमुद्रैश्च । ११ च. 'वेद्दुग्धं प' । १२ क. रसाभ्रिगु° । घ. रसं त्रिगु° । १३ ज. स्निग्धया लोहदर्व्या च । १४ ङ. वाऽथोदर्व्या । १५ क. °क्षिप्ता लो° । १६ च. °पादं वि° । १७ ज. क्षिप्ता ता° । १८ ङ. मता । १९ ङ. द्रवेणापि । २० घ. °नि निर्गुण्डीं चैव नि° । २१ च. °रार्धं या° । २२ ङ. संगमं । २३ ङ. °लभैरण्डबीजन । २४ क. °शोथं स° । २५ ज. °चीनिम्बपञ्चकैः । २६ च. 'निम्बुकैः । २७ ग. °गा महोन्मादं° । ङ. °गा मोहो° । झ. °गा मदोन्मादं° । २८ क. 'निम्बद' । २९ ङ. पथ्यो पचू° । ३० क. °शादूर्ध्वाश्च° । ३१ ज. °न्सुदुःसहान् । ३२ ज. °लसीतो° । ३३ ज. सेवयेत् । ३४ ङ. °गिणाम् ।

अथ मन्थानभैरवः—मृतसूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम् ।
सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकं चूर्णयेत्समान् ॥ ८६
देवदालीपुनर्नव्योर्निर्गुण्डीमेघनादयोः । तिक्तकोशातकीद्रावैर्दिनैकं मर्दयेद्दृढम् ॥ ८७
मापमात्रं लिहेत्क्षौद्रैः रसं मन्थानभैरवम् । कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बकाथं पिबेदनु ॥ ८८
कर्षैकं गन्धकं शुद्धं घृतैश्चोष्णोदकैः पिबेत् । कफं हन्त्यथवा क्षौद्रैः पञ्चवक्त्ररसः खलु ॥ ८९

विश्वादित्रिकनिर्गतद्रवनिशाकीरप्रियोत्थं दलं
नीलग्रीवगलालयं सुरपतेस्तार्तीयनेत्राभिधम् ।
विद्रेत्पुञ्जवतीकृमिप्रतिभटं निर्गुण्डिकावारिणा
तुल्यांशाश्वणकप्रमाणवटिकाः सश्वासकासापहाः ॥ ९० ॥ १५०८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रक्तपित्तकासश्वासहिध्मावैस्वर्य-चिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

[अथ राजयक्ष्मादिचिकित्सनम् ।]

अथ राजयक्ष्मचिकित्सा—अग्निमान्द्यं ज्वरः शैत्यं वान्तिः शोणितपूययोः ।
सत्त्वहानिश्च दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ १
अथ कनकसुन्दरः—रसस्य तुल्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् ।
तालकं गन्धकं तुत्थं माक्षिकं रसकं शिलाम् ॥ २
रससाम्येन युञ्जीत तुत्थं भस्मीकृतं न्यसेत् । वह्नौ भस्मीकृतं चैव मयूरकंसुतुत्थकम् ॥ ३
किंचिद्दृङ्गणकं दत्त्वा मार्जारस्य विशा युतम् । प्रथमं पुटयेद्भृङ्गा द्वितीयं मधुना सह ॥ ४
तालकं शोधयेच्चात्र कूष्माण्डक्षारपाचनात् । तैले पचेत्ततः सम्यक्चूर्णे वा परिशोधयेत् ॥ ५
गन्धकं शोधयेद्दुग्धे रसकं नस्यवारिणा । माक्षिकं सिन्धुसंयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ॥ ६
जयन्तीद्रवसंपिष्टां शिलां तत्रैव पाचयेत् । एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ ७
जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वासापाठाकृशानुभिः । अगस्तिलाङ्गलीभ्यां च प्रत्येकं दिवसं शनैः ॥ ८
ततस्तु गोलकं बद्ध्वा पचेत्पूर्ववदाहृतः । चूर्णयित्वा ततः सम्यग्भावयेदार्द्रकाम्बुना ॥ ९
सप्तधा व्योषनिर्यासै रसः कनकसुन्दरः । गुञ्जाद्वयं त्रयं वाऽस्य राजयक्ष्मापनुत्तये ॥ १०

---

१ अ. मृतं सू° । २ ग. रक्षौद्रे र° । ३ ग. रसो मन्थानभैरवः । ४ अ. विषं । ५ ङ. °दित्रयनि° । ६ ग. °निर्गतं द्र° । ङ. °निर्गतेन्द्रव° । ७ च. °शाकार° । ८ क. °स्ताभीयनेत्राभिधा । ९ ख. °भिधः । १० छ. °द्वपूजव° । ११ क. °त्रयती । ख. त्रयति कृ° । १२ ङ. °ल्यांशांश्च° । १३ ज. °वटका स° । १४ ज. °सान्हरेत् । १५ क. °म्यं प्रयु° । ग. साम्ये प्रयु° । १६ क. °कसतु° । घ. °कस्य तु° । १७ ङ. द्वितीय । १८ ङ. °येदग्रे कृ° । १९ क. न्यसेत् । २० च. °तीद्राव° । २१ ङ. °जाह्नवा° । २२ क. °दाहृतः ।

मधुना पिप्पलीभिश्च मरिचैर्वा घृतान्वितैः । लेहयेद्रोगिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ॥ ११
जयपालरजोभिर्वा शुण्ठ्या गव्यघृताक्तया । ददीत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ॥ १२
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं हृद्यं बल्यं च पूर्ववत् । संनिपाते ददीतैनमार्द्रकद्रवसंयुतम् ॥ १३
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतो गुग्गुलुर्वरः ॥ १४

अथ राजमृगाङ्कः—रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १५
प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् । वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १६
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तान्निरोधयेत् । शुद्धं गजपुटे पच्यात्पूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः । दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ॥
सघृतैर्दापयित्वाऽथ रोगराजप्रशान्तये ॥ १८

अथ शङ्करेश्वरः—शङ्खस्य वलयाग्निष्कं चतुर्निष्कं वराटकम् ।
निष्कार्धं नीलतुत्थस्य सर्वतुल्यं तु गन्धकम् ॥ १९
गन्धतुल्यं मृतं नागं नागतुल्यं मृतं रसम् । टङ्कणं मततुल्यं स्यान्मर्दयेत्पाच्यं मृगाङ्कवत् ॥ २०
राजयक्ष्महरः सोऽयं नाम्ना शङ्केश्वरो मतः ॥ २१

अथ मृगाङ्कपोटली—शङ्खनाभि गवां क्षीरैः पेषयेन्निष्कषोडश ।
तेन मूषा प्रकर्तव्या तन्मध्ये भस्मसूतकम् ॥ २२
निष्कार्धं गन्धकात्रीणि चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् । रुद्ध्वा तद्वेष्टयेद्वस्त्रे मृत्तिकां लेपयेद्बहिः ॥ २३
शोष्यं गजपुटे पच्यान्मूषया सह चूर्णयेत् । गुञ्जैकमनुपानेन क्षयं हन्ति मृगाङ्कवत् ॥ २४

अथ मृगाङ्कपोटली—मातुलुङ्गस्य मूलानि लाजचूर्णं स सैन्धवम् ।
पिप्पलीमधुना युक्तं खादेद्वान्तिप्रशान्तये ॥ २५
रजनीशङ्खपूगं च निष्कैकं वान्तिनाशनम् । निष्कार्धं टङ्कणं वाऽथ काचमाचीद्रवैः पिबेत् ॥ २६
सुगन्धां वा पिबेत्खादेत्सैर्ववान्तिप्रशान्तये । अलक्तकरसं क्षौद्रै रक्तवान्तिहरं पिबेत् ॥ २७
द्विनिष्कं भस्म सूतस्य निष्कैकं स्वर्णभस्मकम् । शुद्धगन्धकनिष्कौ द्वौ चूर्णित्वा चित्रकद्रवैः ॥
द्वियामान्ते विशोष्याथ तेन पूर्या वराटिकाः । वराटान्मृन्मये भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥२९
स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ पोटलीं हेमगर्भिताम् । मृगाङ्कवच्चतुर्गुञ्जं भक्षितं राजयक्ष्मनुत् ॥
स्वयमग्निरसं खादेन्निष्कं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३०

अथ पञ्चामृतरसः—भस्म सूताभ्रलोहानां शिलाजतु विषं समम् ।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतं गुग्गुलुं तथा ॥ ३१

---

१ घ. °गिणां वै° । २ क. ठ. °वतः । ३ घ. जेपालस्य र° । ४ ग °ण्डे तन्नि° । ५ घ. °पयेद्वाऽथ । ६ च. °नाभिग° । क. °नाभिर्गवां । ७ क. °दशः । ८ क. °दूक्षिर्मृत्ति° । ९ क. °लीरसः । १० क. °तुलिङ्ग° । ११ ङ. °स्य बीजं वा लाजाचूर्णसमन्वितम् । १२ क. °लाजाचू° । १३ ङ धुसंयु° । १४ घ. चाथ । १५ च. °त्सर्वं वा° । १६ घ. द्वौ मर्दये-च्चित्र° । १७ ञ. °गर्भगामू । १८ क. °क्ष्माग्नित् । १९ ख. गुग्गुलं ।

मृतं नेपालताम्रं च सूतस्थाने नियोजयेत् । एकीकृत्य द्विगुञ्जं तद्भक्षयेद्राजयक्ष्मनुत् ॥ ३२
पञ्चामृतरसो नाम ह्यनुपानं च पूर्ववत् । हरेत्क्षीराजगन्धाभ्यां जयन्ती वा क्षयापहा ॥ ३३

अथ लोकनाथरसः—तुल्यं पारदगन्धकं त्रिकटुकं ताभ्यां रजः कम्बुजं
तैस्तुल्यं च भवेत्कपर्दभसितं स्यात्पारदाष्टङ्कणम् ।
पादांशं सकलैः समानमरिचं लिह्यात्क्रमात्साज्यकं
यावन्निष्कमितं भवेत्प्रतिदिनं मासात्क्षयः शाम्यति ॥ ३४

रसस्य भस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत् । गन्धकं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ ३५
चराचरास्ये संपूर्य टङ्कणेन निरुध्य च । भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ क्षिप्त्वा रुन्धीत मृत्स्नया ॥ ३६
शोषयित्वा पुटेद्वर्तेऽरन्निमात्रेऽपराह्णके । स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यस्येत् ॥ ३७
एष लोकेश्वरो नाम पुष्टिवीर्यविवर्धनः । गुञ्जाचतुष्टयं चाऽऽज्यं मरिचैश्च समन्वितम् ॥ ३८
खादेत्परमया भक्त्या लोकेशे सर्वदर्शिनि । अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासहिक्के रसो ह्ययम् ॥ ३९
मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् । लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं सदधि भोजनम् ॥ ४०
एकविंशदिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् । पथ्यं मृगाङ्कवदेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ ४१
वमने संप्रवृत्ते तु गुडूचीद्रवमाहरेत् । मधुना पाययेत्सार्धं दग्धवृन्ताकमाशयेत् ॥ ४२
स्नानं शीतलतोयेन मूर्ध्नि धारां विनिक्षिपेत् । जाते श्लेष्मविकारे तु कदलीफलमाहरेत् ॥ ४३
भृष्ट्वा तन्मरिचैः सार्धं भोजयेत्श्लेष्मनुत्तये । आर्द्रकं मधुमिश्रं वा गुडार्द्रकमथापि वा ॥ ४४
भृष्ट्वा कुस्तुम्बरीमाषाग्निस्तुषांश्चूर्णयेत्ततः । शर्कराघृतमिश्रं तद्दद्यात्तारुचिशान्तये ॥ ४५
भृष्ट्वा कुस्तुम्बरीं सम्यग्घृते शर्करया पिबेत् । एलां मरिचसंयुक्तां यावद्भ्रान्तिः प्रशाम्यति ॥ ४६
अर्जमोदं विडङ्गं च पिष्ट्वा तक्रेण पाययेत् । कृमिकोपप्रशान्त्यर्थं क्वाथं वातघ्नमुस्तयोः ॥ ४७
संस्कृत्य दुग्धिकां बह्वीं विरेके च प्रयोजयेत् । ईषद्भृष्ट्वा जयाचूर्णं मधुना खादयेन्निशि ॥ ४८
अङ्गतोदे घृतेनाङ्गं मर्दयित्वोष्णवारिणा । स्नापयेद्रोगिणं वैद्यो लोकनाथं च संस्मरेत् ॥ ४९

अथ वैद्यनाथरसः—शङ्खस्य वलयं निष्कं चतुर्निष्कं वराटिकाः ।
कर्षांशं नीलकटकं तुत्थं गन्धोऽमटङ्कणम् ॥ ५०
तुत्थं नागं रसं चार्धं निष्कांशं पूर्ववत्पुटेत् । वराटचूर्णं मण्डूरकल्पितालेपने पचेत् ॥ ५१
अस्यार्धमाषं मरिचार्धमाषं ताम्बूलवल्लीरसभाविनं च ।
तत्पत्रलिप्तं मधुनाऽवलिह्याद्धार्थं नवीनेन घृतेन वाऽपि ॥ ५२
नाडीमार्गे निर्गते चाल्पमल्पं पथ्यं भोज्यं लोकनाथोपदिष्टम् ।
यामे यामे चैवमामण्डलान्तात्सिद्धं सद्यः शोषजिद्वैद्यनाथः ॥ ५३

---

१ क. ठ. ड. तत्तुल्यं । २ ट. °द्वे गतें । ३ च. चाज्यम° । ४ ड. खादयेत्परया । ५ च. जातश्लें । ६ च. रीमीषाग्निस्तुषां चूर्णं । ७ ख. °घृतशर्करया पचेत् । ८ च. °ब्रान्तिप्रशान्तये । ९ क °मोदां वि° । १० ड. °र्दयेत्कोष्ण° । ११ ग. र्थं रसं स्मरन् । १२ क. ठ. ड. °स्मरन् । १३ च. °निष्कां वराटिकाम् । १४ ख. नीलतुत्थं च तालगन्धक-टङ्कणम् । १५ ग. °न्धालट° । १६ ग. ड. तुत्थभागं र° । १७ ड. °कल्पनालें । १८ ग. ह्याचर्य । घ. °ह्याद्धैर्यगवीनेन घृ° । १९ क. ठ. नवनीतेन । ५ घ. °ण्डलान्ते सेव्यं स° ।

अथ लोकनाथः—[1]अर्धार्धनिष्कौ रसतु[2]त्थनागौ पृथक्पृथग्गन्धकटङ्ककर्षम् ॥
शङ्खस्य [3]कर्षं मृतताम्रतो द्वौ वराटिकानां नवसंपुटस्थान् ॥ ५४
पक्त्वा पचेदर्कदलद्रवो[4]द्रान्भूयोऽर्धभागेन करी[5]षकाणाम् ।
अस्यार्धपादं मरिचार्धभागं गन्धाश्मनिष्कं च घृतेन लिह्यात् ॥ ५५
अश्नीयात्पूर्ववत्पथ्यं वासराण्येकविंशतिः । लोकनाथो रसो नाम्ना रोगराजनिकृन्तनः ॥ ५६

अथ प्राणनाथः—अयोरजो विंशतिनिष्कमानं [6]विभावितं भृङ्गरसाढकेन ।
धत्तूरभार्ङ्गित्रिफलारसार्धतुल्यांशताप्यं [7]विपचेत्पुटेषु ॥ ५७
[8]सूतं च निष्कं समभागतुत्थं गन्धो[9]पलौ द्वौ चतुरो वराटान् ।
पक्त्वा पुटाग्नौ समलोहचूर्णान्पचेत्तथा पूर्व[10]रसेन मिश्रान् ॥ ५८
[11]चूर्णेऽस्मिन्म[12]रिचाः सप्त तुत्थटङ्कणयोर्दश । संसृ[13]जेत्तत्पृथङ्निष्कान्प्राणनाथाह्वयोदितः ॥ ५९
अर्धपादो रसाद्भक्ष्यः केवलाद्राजयक्ष्मिभिः । शोषोदरार्शोग्रहणीज्वरगुल्माद्युपद्रुतैः ॥ ६०

अथ वज्ररसः—कर्षं खर्परसत्त्वस्य [14]षण्मासे हेम्नि विद्रुते ।
षण्निष्कसूतं गन्धाश्मन्यष्टनिष्के प्रवेशितम् ॥ ६१
प्रवालमुक्ताफलयोश्चूर्णं हेमसमांशयोः । क्रमाद्द्वित्रिचतुर्निष्कं मृतायः सीसभास्करम् ॥ ६२
[15]शार्ङ्गेर्यम्लेन यामांस्त्रीन्मर्दितं चूर्णितं पृथक् । द्वौ निष्कौ नील[16]कटकं व्योमायस्कान्ततालकात् ॥
[17]अङ्गो[18]ल्लकक्रुणीबीजतुत्थेभ्यश्चतुरः पृथक् । अष्टौ च टङ्कणक्षाराद्वराटानां च विंशतिः ॥ ६४
महाजम्बीरनीरस्य प्रस्थद्वंद्वेन पेषयेत् । एतदष्टशरावस्थं शुद्धं खार्यास्तुषस्य च ॥ ६५
करीषभारे च पचेदथ मापद्वयं ततः । एतावद्गन्धकात्पादं मरिचाद्भावितादपि ॥ ६६
मधुनाऽऽलोडितं लिह्यात्ताम्बूलीपत्रलेपितम् । गतेऽस्य घटिकामात्रे प्रतियामं च पथ्यभुक् ॥ ६७
[19]नो चेदुदीपितो वह्निः क्षणाद्धातून्[20]पचत्यतः । दिनमेकं निषे[21]व्यैनं त्याज्यान्या[22]मण्डलान्त्यजेत् ॥
ततः परं यथेष्टाशी द्वादशाब्दं सुखी भवेत् । एकमेकं दिनं भुक्त्वा वर्षे वर्षे महारसम् ॥ ६९
[23]वर्षादौ च त्यजेत्त्याज्यं द्वादशा[24]ब्दां जरां जयेत् । एष वज्ररसो नाम क्षयपर्वतभेदनः ॥ ७०

अथ महावीरः—निष्कौ द्वौ तुत्थभागस्य रसादेकं सुसंस्कृतात् ।
निष्कं विषस्य द्वौ तीक्ष्णात्कर्षांशं गन्धमौक्तिकात् ॥ ७१
अग्निपर्णी[25]हरिलताभृङ्गार्द्रसुरसारसैः । मर्दितं लाङ्गलीकन्दप्रलिप्ते संपुटे पचेत् ॥ ७२
अर्धपादं च पोट[26]ल्यां काकिन्यौ द्वे विषस्य च । लिहेन्मरिचचूर्णं च मधुना पोटलीसमम् ॥ ७३
क्षयग्रहण्यतीसारबह्वि[27]दौर्बल्यकासिनाम् । पाण्डुगुल्मवतां श्रेष्ठो महावीरो हितो रसः ॥ ७४

---

१ च. अर्ध्यर्धं । २ घ. °त्थभागौ । ३ ङ. निष्कं । ४ क. °स्थात् । ५ ख. °वार्दयन्भू° । ६ ट. °रीशिफानाम् । ७ ङ. विभर्जितं । ८ घ. °भार्गीत्रि° । ९ ग. °सार्दैतु° । घ. °सार्धं तु° । १० क. °चेद्रसेषु । ज. °चेत्पुटं च । ११ घ. ङ. सूतस्य निं° । १२ क. °पला द्वौ । ज. °पले द्वौ । १३ घ. °रसैर्विमि° १४ घ. °रिचात्सप्त । क. °रिचान्सप्त । १५ ज. °जेत पृथ° । १६ घ. षण्मासा । १७ घ. चार्क्ष्यं । १८ ग. °लवटकव्यो° । १९ क. °ङ्गोलक° । २० ठ. °न्पचेद्यतः । २१ घ. °व्यैवं त्या° । २२ घ. °मण्डलं त्यजे° । २३ घ. °दौ तत्त्यजे° । २४ ग. °शाब्दाजरां । घ. °शाब्दं ज° । २५ च. पोटल्या । २६ घ. चेष्टो । २७ क. °रो रसो हितः ।

अतिस्थूलस्य पूयासृक्कफानुद्गमतः क्षये । नं योजयेत्क्षीररसान्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ ७५

अथ पञ्चामृतपर्पटी—सुवर्णं रजतं ताम्रं सत्त्वाभ्रं कान्तलोहकम् ।
क्रमवृद्धमिदं सर्वं शाणेयौ नागवङ्गकौ ॥ ७६

द्रावयित्वैकतः सर्वं रेतयित्वा ततश्चरेत् । पृथक्पलमितं गन्धं शिलालं विनिधाय च ॥ ७७

सर्वं खल्वे विनिक्षिप्य मर्दयेदम्लवर्गतः । ताप्यं नीलाञ्जनं तालं शिलागन्धं च चूर्णितम् ॥ ७८

दत्त्वा दत्त्वा पुटेत्तावद्यावद्विंशतिवारकम् । लोहाद्द्विगुणसूतेन ततो द्विगुणगन्धतः ॥ ७९

विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां क्षिप्त्वा तां लोहपात्रके । द्रावयेद्व्रदराङ्गारैर्मृदुभिश्चाथ निक्षिपेत् ॥
हेमादिपञ्चलोहानां भस्म चाथ विलोडयेत् । अथ तत्कदलीपत्रे गोमयस्थे विनिक्षिपेत् ॥ ८१

पत्रेणानेन संछाद्य चिपिटीं कुरु यत्नतः । तस्योपरि क्षिपेत्सद्यो गोमयं स्तोकमेव च ॥ ८२

स्वतः शीतं समाहृत्य पुनश्चूर्णं विधाय च । निक्षिपेदूर्ध्वदण्डायां पालिकायां ततः परम् ॥ ८३

पूर्ववद्व्रदराङ्गारैर्मृदुभिर्द्रावयेच्छनैः । तुल्यालकशिलागन्धं पलार्धं विषभावितम् ॥ ८४

पूर्ववट्टटिकातुल्यं तस्मादल्पं मुहुर्मुहुः । जारयेत्पलिकामध्ये यथा दह्येन्न पर्पटी ॥ ८५

पलिकेति विनिर्दिष्टा स्नेहक्षेपणयन्त्रिका । जीर्णे तालादिके चूर्णे पटचूर्णं विधीयताम् ॥ ८६

पूतीकरञ्जपट्कोलव्याघ्रीसौभाञ्जनाङ्घ्रिभिः । एतैः पञ्चपलैः काथं षोडशांशावशेषितम् ॥ ८७

तेन काथेन संस्वेद्य शोषयेत्सप्तधा हि ताम् । विषतिन्दुफलोद्भूतै रसैर्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ८८

विभाव्य पलिकामध्ये क्षिप्त्वा बदरवह्निना । ईषत्प्रस्वेदनं कृत्वा स्थापयेदतियत्नतः ॥ ८९

उक्ता भैरवनाथेन स्यात्पञ्चामृतपर्पटी । व्योषाज्यसहिता लीढा गुञ्जाबीजेन संमिता ॥ ९०

सर्वलक्षणसंपूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् । श्वासं कासं विषूचीं च प्रमेहमुदरामयम् ॥ ९१

अरोचकं च दुःसाध्यं प्लसेकं छर्दिहिक्कवम् । अधिकं गुदरोगं च शूलकुष्ठान्यशेषतः ॥ ९२

वातज्वरं च विद्बन्धं ग्रहणीं कफजान्गदान् । एकद्वित्रिदोषोत्थान्रोगानन्यान्महागदान् ॥ ९३

अग्निमान्द्यं विशेषेण रसोऽयं परमो मतः । एवं समुद्य दातव्यो रसोऽयं भिषगुत्तमैः ॥ ९४

तत्तद्रोगहरैर्योगैस्तत्तद्रोगानुपानतः । क्षयादिसर्वरोगघ्नी स्यात्पञ्चामृतपर्पटी ॥ ९५

तैलसर्षपबिल्वाम्लकारवेल्लकुसुम्भकम् । त्यजेत्पारावतं मांसं वृन्ताकं कुक्कुटं तथा ॥ ९६

अथ राजावर्तरसः—युक्तं गन्धकपिष्टाऽपस्तालकं गन्धमाक्षिकम् ।
युक्त्यां तद्वस्मतां नीतं तृष्णाछर्दिनिवारणम् ॥ ९७

राजावर्तो रसः शुल्वं मधुकं घृतपाचितम् । मध्वाज्यशर्करायुक्तं हन्ति सर्वान्मदात्ययान् ॥ ९८

राजावर्तरसः शुल्वं सूतगर्भे नियोजितम् । यष्टीमधुरसैर्घृष्टं घृतमध्ये विपाचितम् ॥ ९९

मध्वाज्यशर्करायुक्तं हन्ति सर्वान्मदात्ययान् ॥ १०० ॥ १६०८

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये राजयक्ष्मारुचिप्रसेकवान्तिहृद्रोगतृष्णामदात्ययप्रकरणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

१ ज. सयो । २ च. °ये क्षीर° । ३ क. °रुद्धकमतत्वतः । ४ क. लिप्त्वा । ५ क. °णान्येन । ६ ग. चिपिटी । ७ क. पटचूर्णी । ८ ग. °पूर्णा वि° । ९ ग. हृद्रदम् । १० ग. °क्त्वा सद्र° । ११ घ. °रकम् । १२ घ. °वर्तो र° । १३ घ. °रसै घृ° ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

[अथार्शसां चिकित्सनम्]

अथार्शश्चिकित्सा—गुदस्य बहिरन्तर्वा जायन्ते चर्मकीलकाः ।
सर्वरोगकराः पुंसामर्शांसीति हि विश्रुताः ॥ १
रुधिरस्राविणस्तेषां पित्तजाः परिकीर्तिताः । वातजा निःसहोत्थाना उदावर्तं प्रकुर्वते ॥ २

अथार्शःकुठारः—क्षयथुं श्लेष्मजाः कुर्युः सर्वे कुर्युस्त्रिदोषजाः ।
शुद्धसूतं पलैकं तु द्विपलं शुद्धगन्धकम् ॥ ३
मृतं ताम्रं मृतं लोहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् । त्र्यूषणं लाङ्गली दन्ती पीलुकं चित्रकं तथा ॥ ४
प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारं च टङ्कणम् । उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकम् ॥ ५
द्वात्रिंशत्पलगोमूत्रं स्नुहीक्षीरं च तत्समम् । मृद्वग्निना पचेत्स्थाल्यां सर्वं यावत्सुपिण्डितम् ॥ ६
माषद्वयं सदा खादेद्रसो ह्यर्शःकुठारकः । तक्रेण दाडिमाम्भोभिः पक्वकन्देन वाऽथ तत् ॥ ७

अथ सर्वलोकाश्रयो रसः—वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं जीरनागरम् ।
मरिचं पिप्पलीकुष्ठं पथ्यावह्न्यजमोदकम् ॥ ८
क्रमोत्तरगुणं चूर्णं सर्वेषां द्विगुणं गुडम् । कर्षं चोष्णजलेनानुपिबेद्वातार्शसां जयेत् ॥ ९
मृतसूताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं सगन्धकम् । मण्डूरं माक्षिकं तुल्यं मर्दं कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ १०
ऐन्धमूषागतं पाच्यं त्रिदिनं तुषवह्निना । चूर्णितं सितया मापं खादेत्पित्तार्शसां जयेत् ॥ ११
मृतं लोहं चेन्द्रयवं शुण्ठीभल्लातचित्रकम् । बिल्वमज्जाविडङ्गानि पथ्या तुल्यं विचूर्णयेत् ॥ १२
सर्वतुल्यं गुडं योज्यं कर्षं भुक्त्वाऽर्शसां जयेत् । श्लेष्मार्शसः प्रशान्त्यर्थं देयमानन्दभैरवम् ॥ १३
मृततास्रेण संतुल्यं देयं गुञ्जात्रयं हि तत् । शुद्धं सूतं पलं गन्धं गन्धार्धं तालताप्यकम् ॥ १४
अमृतं रसकं चैव तालकार्धविभागिकम् । एतेषां कज्जलीं कुर्याद्दृढं संमर्द्य वासरम् ॥ १५
त्रिदिनं मर्दयेच्चाथ दत्त्वा निम्बुजलं खलु । वटीकृत्य विशोष्याथ काचकूप्यां निधापयेत् ॥ १६
निष्कतुल्यार्कपत्रेण पिधायाऽऽस्यं प्रयत्नतः । सार्धाङ्गुलमितोत्सेधं मृत्स्नया तां विलेप्य च ॥ १७
ततो भाण्डतृतीयांशे सिकतापरिपूरिते । निधाय सिकतामूर्ध्वं सिकताभिः प्रपूरयेत् ॥ १८
रुद्ध्वाऽऽस्यं तदधो वह्निं ज्वालयेत्सार्धवासरम् । स्वाङ्गशीतलितं काचपुटादाकृष्य तं रसम् १९
पटचूर्णं विधायाथ ताम्रभस्म पलद्वयम् । पलार्धममृतं चैव मरिचं च चतुष्पलम् ॥
एकीकृत्य क्षिपेत्सर्वं नारिकेलकरण्डके ॥ २०

साज्यो गुञ्जाद्विपानो हरति रसवरः सर्वलोकाश्रयोऽयं
वातश्लेष्मोत्थरोगान्गुदजनितगदं शोषपाण्ड्वामयं च ।

---

१ क. °जास्तु निरुत्था° । २ घ. °सृतप° । ३ घ. कर्षमुष्णजलैश्चानुपि° । ४ घ. °तीक्ष्णं मु° । ५ ख. भान्द्रमूं° । ग. अन्द्रमूं° । ६ घ. ठ. ड. मृतलो° । ७ ग. °कार्धं वि° । ८ ग. वटीं कृ° । ९ ग. निष्कं तु° । १० ग. °यास्यप्र° । ११ ग. ठ. ड. °त्सेधां मृ° । १२ ग. विलिप्य । १३ क. °चकूप्याः कृष्ण च तं । घ. °चकुप्या आकृ° । १४ क. नालि-केरक° । १५ घ. शोफपा° ।

यक्ष्माणं वातशूलं ज्वरमपि निखिलं वह्निमान्द्यं च गुल्मं
तत्तद्रोगघ्नयोगैः सकलगदचयं दीपनं तत्क्षणेन ॥

अथ मूलकुठारः—अर्शोघ्नं सूरणं वक्ष्ये पुत्रक शृणु भद्रक ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं वनसूरणचित्रकम् ॥ २२
मरिचं कण्टकारी च रक्तपुष्पी समांशकम् । पलमेकं पृथक्सर्वं श्लक्ष्णं हृषादि पेषयेत् ॥ २३
गजाजपशुमूत्रेषु शुभे भाण्डे विनिक्षिपेत् । मृद्वग्निना पचेत्सर्वं चूर्णशेषं यथा भवेत् ॥ २४
लोणत्रयं च तत्रैव पलमेकं तु निक्षिपेत् । अक्षप्रमाणवटकान्कुर्यादेवं पृथक्पृथक् ॥ २५
त्रिंशद्दिनानि मतिमानर्शोघ्नं दीपनं परम् । घृततक्रसमायुक्तं भोजनं संप्रदापयेत् ॥ २६
गन्धकं तारताम्रं च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् । तत्समं चाभ्रकं तीक्ष्णं गन्धकं पञ्चमांशकम् ॥
विषं च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च । एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम् ॥ २८
भाजने मृन्मये स्थाप्य वराकाथेन भावयेत् । दशमूलशतावर्योः काथे पाच्यः क्रमेण हि ॥ २९
अथोद्धार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद्बुधः । गुञ्जात्रयप्रमाणेन गुदव्याधिं च शूलनुत् ॥ ३०
वरनागं तथा व्योमसत्त्वं शुल्वं च तीक्ष्णकम् । सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्त्वाऽलं चाल्पमल्पकम् ॥
चालयेदनिशं यावत्तालकं त्रिगुणं खलु । ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टीं कुर्याद्रसेन हि ॥ ३२
ततो भल्लातकीवृक्षमूलस्थाने खनेच्च ताम् । मासादाकृष्य तां पिष्टिं गव्यदुग्धे विनिक्षिपेत् ॥
ततो भल्लातकीतैलं हृतं पातालयन्त्रतः । आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां विनिवेश्य च ॥ ३४
प्रस्थमात्रं हि तत्तैलं जारयेदतियत्नतः । तत्तैलभावितैर्गन्धैः पुटित्वा भस्मतां व्रजेत् ॥ ३५
ततः कार्तिकमासोत्थकोरण्टदलजै रसैः । रसं संमर्द्य संमर्द्य घर्मे संस्थाप्य मारयेत् ॥ ३६
तद्भस्म मेलयेत्पूर्वभस्मना समभागिकम् । वनसूरणनिर्गुण्डी महाराष्ट्रीभृकंण्टिका ॥ ३७
वज्रवल्ली शिखी चैषां रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् । त्रिवारं मार्कवद्रावैर्द्रावयित्वा विशोषयेत् ॥ ३८
चूर्णीं कृत्वा प्रयत्नेन क्षिपेत्कापि करण्डके ॥ ३९

सोऽयं मूलकुठारको रसवरो दीप्याग्निवेल्लोत्तमा-
संयुक्तः सघृतश्च वल्लतुलितः संसेवितो नाशयेत् ।
अर्शांस्याननना सिकाक्षिगुदजान्यत्युग्रपीडानि च
प्लीहानं ग्रहणीं च गुल्मयकृती मान्द्यं च कुष्ठामयान् ॥ ४०

अथ महोदयप्रत्ययसारः—रसग्रस्तसमुद्भूर्णगन्धकस्य पलत्रयम् ।
मृतसूताभ्रताम्रायः कर्षं कर्षं पृथक्पृथक् ॥ ४१
पलं हिङ्गुलचूर्णस्य माक्षिकस्य पलत्रयम् । पलं कम्पिल्लकस्यापि विषस्यार्धपलं तथा ॥ ४२
सप्ताहं मर्दयेत्सर्वं दत्त्वा चूर्णोदकं मुहुः । ततस्तद्गोलके कृत्वा सप्ताहं चाऽऽतपे क्षिपेत् ॥ ४३

---

१ ग. °तकं स° । २ ग. °शतः । ३ ट. °वर्या क्वा । ४ घ. ङ. °लज्जित् । ५ च. चारये° । ६ ग. °कीवृक्षमूलान्तस्थां स्व° । क. °कीमूलं वृक्षस्थां° । च. °कीमूलं वृक्षान्तस्थां स्व । ७ घ. °कां तां निवे° । ८ क. °तैलं भा° । ९ क. °भासे च को° । १० घ. °कर्णिका । ११ क. °वैर्भावयि° । १२ घ. °त्वाऽथ यत्नेन क्षिपेदन्तःक° । १३ ग. °हेऽन्तकं° । १४ ग. °मिवल्लो° । १५ घ. ङोपमा ।

गुडचूर्णं शिलाचूर्णं लिम्पेदङ्गुलिकाघनम् । त्रिपलं गन्धकं दत्त्वा क्रौञ्च्यामथ च गोलकम् ॥
गोलकस्योपरिष्टाच्च क्षिपेत्तालपलत्रयम् । संरुध्यातिप्रयत्नेन दद्याद्भूजपुटं खलु ॥ ४५
स्वाङ्गशीतलमाहृत्य गोलकं लेपनैः सह । विचूर्ण्य सप्तवारं हि विषातिन्दुफलोद्भवैः ॥ ४६
द्रवैरेथाऽऽतपे शुष्कं क्षिपेद्रम्ये करण्डके । त्रिंशदंशेन वैक्रान्तभस्म तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ४७

अयं हि नन्दीश्वरसंप्रदिष्टो रसो विशिष्टः खलु रोगहन्ता ।
निःशेषरोगेष्वहतप्रतापो महोदयप्रत्ययसारनामा ॥ ४८
हन्यात्सर्वगुदामयान्क्षयगदं कुष्ठं च मन्दाग्नितां
शूलाध्मानगदं कफं श्वसनतामुन्मादकापस्मृती ।
सर्वा वातरुजो महाज्वरगदान्नानाप्रकारांस्तथा
वातश्लेष्मभवं महामयचयं दुष्टग्रहण्यामयम् ॥ ४९

अथ कनकसुन्दरः—स्याद्रसं धौतपाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।
पृथ्वीभटेन संतुल्यं सर्वतुल्यं च गन्धकम् ॥ ५०
दत्त्वा विद्याधरे यत्ने पुटेदारण्यकोत्पलैः । स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य त्र्यूषणेन विमिश्रयेत् ॥ ५१
अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे । संनिपाते क्षये श्वासे कासे मन्दानले ज्वरे ॥ ५२
कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् । पीनसे प्लीह्नि हृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ॥ ५३
एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्छिते । ज्वरांश्च विषमान्सर्वान्हन्ति रोगाननेकधा ॥ ५४
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दरः । गुञ्जामात्रं ददीतास्य यथायुक्तानुपानतः ॥ ५५
घृतेन संयुतो वाते मधुना पैत्तिके ज्वरे । पिप्पल्या श्लैष्मिके देयं पित्तोद्भूते च चन्दनम् ॥ ५६
तक्रेण श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितम् । श्लेष्मपित्ते चाऽऽर्द्रकेण निर्गुण्ड्या सांनिपातिके
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ । आर्द्रकेणाथवा दद्याद्बृहन्मान्द्ये विशेषतः ॥ ५८
अभिष्यन्दे शिरःशूले गायत्रीबोलसंयुतम् । पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्छिते ॥ ५९
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तं च पीनसे । पाण्डुरोगे क्षये कासे मरिचाज्यैश्च कामले ॥ ६०
अजमोदाविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्द्यजित् । रूक्षज्वरेऽरुचौ देयः कदलीफलसंयुतः ॥
बोलेनार्धकटीशूले भाषितं नागबोधिना ॥ ६१

अथ तीक्ष्णमुखः—नागं पारदगन्धकं त्रिलवणं वार्यर्कजं मेलये-
देकैकं च पलं पलं त्रयमतः पञ्च क्रमान्मर्दयेत् ।
सर्वं तद्दिवसत्रयं तदनु तद्दत्त्वा पुटं भावनाः
कुर्यात्सत्रिफलाग्निवेतसरसैः पञ्चाधिका विंशतिः ॥ ६२
पश्चैतत्क्रमशस्ततो गुडभवैर्दत्तोऽस्य बल्लो जलै-
र्हन्त्यर्शांस्यखिलानि सूरणघृतैस्तस्यान्नपस्मिन्हितम् ।

---

१ घ. लिपेद । २ घ. रथान्तरे शु° । ३ घ. °प्रभावो म° । ४ ग. °भटरसं तु° । ५ ग तच्छूले । ६ ग. °युक्त्यानु° । ७ च. संयुते । ८ च. तैलेन । ९ च. संनिपातके । १० क. ठ. °ष्वपि । ११ च. °ष्वन्दशि° । १२ ज. मूर्छितम् । १३ घ. साजमो° । १४ क. चार्धाजकं । १५ च. °पलत्र° । १६ ख. ड. °फलाम्लवे° ।

अर्केशः परिवर्ज्यतामिति मुनिः श्रीवासुदेवोऽवद-
त्कूष्माण्डीफलमाषपायसमतिव्यायाममर्कातपम् ॥ ६३
रसेन्द्रहेमार्कवडालगोलसुरायसं लोहमलाभ्रगन्धाः ।
ताप्यं च कन्यारसमर्दितोऽयं पक्वः पुटेत्तीक्ष्णमुखोऽर्शसां स्यात् ॥ ६४

अथार्शःकुठारः—श्रेष्ठादन्त्यग्नियुग्मत्रिकटुकहलिनीपीलुकुम्भं विपक्वं
प्रस्थे मूत्रस्य सस्नुक्पयसि रसपलं द्वे पले गन्धकस्य ।
लोहस्य त्रीणि ताम्रात्कुडवमथ रजःक्षारयोश्चापि पञ्च
क्षिप्त्वा स्थाल्यां पचेत्तु ज्वलति दहनतश्चूर्णमर्शःकुठारः ॥ ६५

अथ त्रैलोक्यतिलकः—शुक्लकृष्णाभ्रकं सत्त्वं शोधितं काचटङ्कणम् ।
रेतयित्वा रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥ ६६
अष्टांशसस्यकोपेतं पुटेद्वारत्रयं ततः । त्रिवारं नृपवर्तेन लुङ्गस्वरसयोगिना ॥ ६७
चतुर्वारं च वर्षाभूवासामत्स्याक्षिकारसैः । गुग्गुलुत्रिफलाकाथैस्त्रिशद्वाराणि यत्नतः ॥ ६८
तुल्यांशरसगन्धोत्थकज्जल्याऽष्टांशभागया । पुटेत्पञ्चाशतं वारान्मर्दयेच्च पुटे पुटे ॥ ६९
शोधितं रेतितं कान्तं सत्त्वं च घृतमर्दितम् । पुटेदष्टांशदरदैः संयुतं लकुचाम्बुना ॥ ७०
दशवारं तथा सम्यक्कारं शुद्धं मनोह्वया । तथा विंशतिवाराणि बलिना मीनदग्धसैः ॥ ७१
दशवाराणि ताप्येन कृष्णगोघृतयोगिना । उभयं समभागं तत्पुटेन्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ७२
रसगन्धोत्थकज्जल्या दशवारं पुटेत्पुनः । तस्मिन्नष्टांशभागेन क्षिपेद्वैक्रान्तभस्मकम् ॥ ७३
राजावर्तकलांशेन समभागेन पर्पटी । तत्सर्वं परिमर्द्याथ भावयित्वाऽऽर्द्रकाम्बुना ॥ ७४
गुडूच्या स्वरसेनापि भृकदम्बरसेन वा । भृङ्गराजरसेनापि चित्रमूलरसेन च ॥ ७५
व्योषगञ्जाकिनीकन्दैर्भूयोऽप्यार्द्रद्रवेण च । पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेच्छुद्धकरण्डके ॥ ७६
त्रैलोक्यतिलकः सोऽयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः । सर्वव्याधिहरः श्रीमाञ्शंभुना परिकीर्तितः॥७७
उदावर्तं च विड्बन्धं व्यथां च जठरोद्भवाम् । लोहलं मन्दबुद्धित्वं शूलित्वमपि बन्ध्यताम्॥७८
सूतिरोगानशेषांश्च शूलं नानाविधं तथा । परिणामाख्यशूलं च तथा भिन्द्यात्समुत्कटम् ॥ ७९
रक्तगुल्मं च नारीणां रजःशूलं च दुःसहम् । अनुपानं च पथ्यं च तत्तद्रोगानुरूपतः ॥ ८०

अथार्शःकुठारावलेहः—कुसुम्भमृदुपत्राणि काञ्जिकेनैव पाचयेत् ।
शाकवद्भक्षयेन्नित्यमर्शोरोगप्रशान्तये ॥ ८१
देवदाल्याश्च बीजानि सैन्धवेन सुचूर्णितम् । आरनालेन लेपोऽयं मूलरोगनिकृन्तनः ॥ ८२
काञ्चनीकुसुमं चूर्णं शङ्खचूर्णं मनःशिलाम् । गजपिप्पलिकातोयैर्लेहो ह्यर्शःकुठारकः ॥ ८३
देवदाल्याः कषायेण ह्यर्शोघ्नं शौचमाचरेत् । गुदनिःसरणं चाथ शान्तिमायाति नान्यथा ॥ ८४

---

१ च. °युग्मं त्रि° । २ ज. °लुपर्णीविपक्वे प्र° । ३ ग. ज्वरयुतिद° । ४ ग. ड. वज्रकु° । ५ क. ठ. ड. अष्टादशस्य तोये तु पु° । घ. अष्टादशोतुकोपेतं । ६ ड. °शशस्य° । ७ च. °त्पवशै° । ८ क. ठ. तीक्ष्णं च घृतभर्जितम् । ९ ग. कृष्णागो° । १० घ. °वर्तं क° । ११ घ. चूर्णं ततः । १२ ग. शूलत्व° । १३ ख. निष्कार्धं भक्ष° । १४ क. ठ. शङ्खचूर्णं । क. ड. लोहचूर्णं । १५ ख. °शिला । १६ ख. लेपो ह्य° । १७ घ. चापि शान्तिं प्राप्नोति ।

आरनालेन संपिष्टा सबीजा कटुतुम्बिका । सगुडा हन्ति लेपेन दुर्नामानि समूलतः ॥ ८५
पीलुतैलेन संलिप्ता वर्तिका गुदमध्यगा । घातयत्यर्शसां शीघ्रं सकलां वेदनां क्वचित् ॥ ८६
अर्कक्षीरं स्नुहीकाण्डं कटुकालाबुपत्रकम् । करञ्जं छागमूत्रेण लेपः स्याच्यर्शसां हितः ॥
शिग्रुमूलार्कजैः पत्रैर्लेपनं हितमर्शसाम् ॥ ८७ ॥१६९५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चयेऽर्शोधिकारो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

[अथोदावर्तादिचिकित्सनम् ।]

अथोदावर्तचिकित्सा—रूक्षैः कोद्रवजीर्णमुद्गचणकैः क्रुद्धोऽनिलोऽधो वह-
न्रुद्ध्वा वर्त्म मलं विशोष्य कुरुते विण्मूत्रसङ्गं ततः ।
हृत्पृष्ठोदरबस्तिमस्तकरुजः सश्वासकासं ज्वरं
गच्छन्नूर्ध्वमसौ हि नूनमनिशं कोपादुदावर्तयेत् ॥ १

अथोदावर्तहरं घृतम्—कङ्कुष्ठहिङ्गुसिन्धूत्थात्रिवृदन्तीवचाभयाः ।
चित्रकस्य तु मूलं च चूर्णीकृत्य पचेद्घृतम् ॥ २

चतुर्गुणे गवां क्षीरे युक्तं स्नुक्क्षीरमात्रया । उदावर्तोदरानाहान्हन्ति पानेन सर्वथा ॥ ३

अथातिसारचिकित्सा—अत्यम्बुपानतिलपिष्टविरूढरूक्ष-
शुष्काम्बिषाध्यशनबद्धमलग्रहाद्यैः ।
क्रुद्धोऽनिलोऽतिसरणाय च कोपितोऽग्निं
हत्वा मलं शिथिलयन्नपि तोयधातून् ॥ ४

अथ दर्दुररसः—सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णं तु रसेन्द्रसमभागिकम् ।
काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५
पिष्टः समेन तीक्ष्णेन काञ्चनाराम्बुपार्दितः । पुटपाकोऽतिसारघ्नः सूतोऽयं दर्दुराह्वयः ॥ ६

अथाऽऽनन्दभैरवः—हिङ्गुलं वत्सनाभं च मरिचं टङ्कणं कणा ।
मर्दयेत्समभागं च रसो ह्यानन्दभैरवः ॥ ७
गुञ्जैकां वाऽर्धगुञ्जां वा बलं ज्ञात्वा प्रदापयेत् । मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥ ८

---

१ क. समूत्रतः । २ ग सा लिप्त्वा । ३ घ. पातं । ४ घ. न बली वे°, ञ. न बलीवेदना । ५ ग. °रञ्जच्छा° । ६ ख. °लोध्रोहरन्रु° । ७ घ. वर्तम° । ङ. वर्त्मम° । ८ ट. °मकुशः । को° । ९ ङ. °तैकृत । १० घ. कल्कीकृत्य । ११ ज. घृतं पचेत् । १२ ङ. °गुणं वा° । क. ठ °गुणं गवां क्षीरैर्युक्तं स्नुक्पलमा° । १३ ङ. °वंदा । १४ क. ठ. °शुष्कै-विंषा° । १५ ङ. ङ. कल्पतेऽग्नि° । १६ ङ. °धातुम् । १७ ङ. मचारितम् । १८ ङ. °घृष्टं स° । १९ घ. °टपकोऽति° । २० क. °भागेन र° । २१ घ. ङ. वा द्विगु° । २२ च. पलं । ङ. फलत्व° ।

चूर्णितं कर्षमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् । दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गव्याज्यं तक्रमेव वा ॥ ९
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशा ॥ १०

अथ सुधारसः—पृथक्पलिकगन्धाश्मसूतसंजातकज्जलीम् ।
प्रद्राव्य निक्षिपेच्चोम पलिकं गतचन्द्रिकम् ॥ ११
काष्ठेनाऽऽलोड्य तत्सर्वं क्षिपेत्कुटजपत्रके । पुनः संचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्तदनन्तरम् ॥ १२
बालतिन्दुफलद्रावैः क्षीरैकौदुम्बरैस्तथा । अरलुत्वग्रसैश्चापि दुग्धिनीस्वरसैस्तथा ॥ १३
पुटपाकस्य बालस्य दाडिमस्य रसैः शुभैः । कृष्णकाम्बोजिकामूलरसैः कुटजवल्कलैः ॥ १४
तुल्यांशविश्वैगान्धारीचूर्णं द्विपलिकं क्षिपेत् । मुस्तावत्सकदीप्याग्निमोचसारं सजीरकम् ॥ १५
वत्सनाभं च कर्षांशं प्रत्येकं तत्र निक्षिपेत् । विचूर्ण्य भावयेद्भूयः शुण्ठीक्वाथेन सप्तधा ॥ १६
इत्थं सिद्धो रसः पिष्टः करण्डे विनिवेशयेत् । सुधासार इति ख्यातः सुधांसारसमद्युतिः १७
दीपनः पाचनो ग्राही ह्यो रुचिकरस्तथा । दोषत्रयातिसारं च दुर्जयं भेषजान्तरैः ॥ १८
आमां चैवाऽऽमरक्तं च ज्वरातीसारमेव च । सातिसारां विषूचीं च प्रतिबध्नाति तत्क्षणात् ॥

अथ सुधासाररसः—मान्यमानव्यातिक्रान्तिरिव पुष्पफलोदयम् ॥
पिष्टविश्वाब्दकल्केन विधाय खलु चक्रिकाम् ॥ २०
निक्षिपेत्स्वेदनीयत्रे पक्त्वाऽर्धघटिकावधि । आकृष्य तज्जलैरेवं संप्रमर्द्य हरेद्रसम् ॥ २१
सुधासाररसं तत्र क्षिप्त्वा धान्यकसंमितम् । पूर्वोदितेषु रोगेषु प्रददीत भिषग्वरः ॥ २२
गोतक्रेणाजदध्ना वा पथ्यं देयं हितं मितम् । बालरम्भाफलं गुर्वीफलं बिल्वफलं तथा ॥
आम्रपेशी च मधुकं वृन्ताकं च प्रशस्यते ॥ २३
सर्वातिसारं ग्रहणीं च हिक्कां मन्दाग्निमानाहमरोचकं च ।
निहन्ति सद्यो विहितामपाके द्वित्रिप्रयोगेण रसोत्तमोऽयम् ॥ २४
साम्बुस्थालीमुखाबद्धे वस्त्रे पाक्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयत्रमुच्यते ॥ २५
इदमेव कुन्दयत्रम् ।

अथ लोकेश्वरः—द्वौ भागौ गन्धकस्याष्टौ शङ्खचूर्णस्य योजयेत् ।
एकमेव रसस्यांशमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ २६
चित्रकस्य द्रवेणैव शोषयित्वा पुनः पुनः । एकीकृत्य रसेनाथ क्षारं दत्त्वा तदर्धकम् ॥ २७
अर्कक्षीरेण कुर्वीत गोलकानथ शोषयेत् । निरुध्य चूर्णलिप्तेऽथ भाण्डे दद्यात्पुटं तथा ॥ २८
लोकनाथरसो ह्येष ग्रहणीरोगकृन्तनः ॥ २९
गुञ्जाचतुष्टयं चास्य मरीचाज्यसमन्वितम् । ददीत दधिभक्तं च पथ्यं लोकेश्वरे तथा ॥ ३०

---

१ ख. निशि । २ घ. क्षीरकोदु° । ३ ङ पुटपक्वस्य । ४ घ. °ल्यांशं वि° । ५ घ. °श्वगन्धा° । ६ घ. मुस्तव° । ७ ग. ङ. °धारस° । ८ ङ. दुर्धरं । ९ च आमं । १० घ. मान्यामान्यव° । ११ ग. °क्रान्तीरि° । १२ ङ. पुष्पक° । १३ च. पिधाय । १४ ग. °क्रिकम् । १५ ग. दनाय° । १६ घ. मर्यात्° । १७ ग. कुन्दय° । ङ. कम्बूय° । ज. कन्दुकाय° । अ. तिन्दुकय° । १८ क. ततः । १९ ग. ङ. °नाथो र° । २० घ. ङ. यथा ।

अथ लोकनाथः—मृतपारदभागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकात् ।
यामं च मर्दयेत्खल्वे तेन पूर्यौ वराटिकाः ॥ ३१
टङ्कणं तु गवां क्षीरैः पिष्ट्वा तेन मुखं लिपेत् । वराटानां प्रयत्नेन रुद्ध्वा भाण्डे पुटे पचेत् ॥ ३२
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य ततश्चूर्ण्यौ वराटिकाः । लोकनाथरसो नाम्ना क्षौद्रैर्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ३३
नागरातिविषामुस्तादेवदारुवचान्वितम् । कषायमनुपानं स्याद्वातातीसारनाशनः ॥ ३४

अथ षण्निष्कतैलम्—षण्निष्कं तिलतैलस्य निष्कं जम्बीरजं रसम् ।
लवणं पञ्चगुञ्जं च अङ्गुल्या मर्दयेद्दृढम् ॥
आमवातातिसारघ्नं लिहेत्पथ्यं च पूर्ववत् ॥ ३५

अथ नागसुन्दरः—नागभस्मरसव्योमगन्धैरर्धपलोन्मितैः ।
कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ३६
द्विपलोन्मितरालायां द्रुतायां परिमिश्रिताम् ॥ ३७
भृष्टैर्यक्षाक्षसिन्धूत्थवचाव्योषद्विजीरकैः । सपथ्याविजयादिव्यैस्तुल्यांशैरवचूर्णितैः ॥ ३८
मेलयेत्प्राक्तनं कल्कं भावयेत्तदनन्तरम् । महानिम्बत्वचासारैः काम्बोजीमूलजद्रवैः ॥ ३९
रसैर्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधा त्रिधा । ततश्च गुटिका कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥ ४०
हन्यादेव हि नागसुन्दररसो वल्लोन्मितः सेवितो
नानातीसरणामयं गुदपरिभ्रंशं तथा बिम्बिशम् ॥ ४१

अथ ग्रहणीनिदानम्—मलं संगृह्य संगृह्य कदाचिद्यदि रेचयेत् । ४२
अरुचिः श्वयथुर्पान्द्यं ग्रहणीरोगलक्षणम् ॥ ४३

अथ ग्रहण्यां वज्रकपाटः—मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम् ।
वचा जया समं सर्वं जयन्तीभृङ्गजद्रवैः ॥ ४३
सजम्बीरैरुयहं मर्द्यं शोषयेत्तं च गोलकम् । मन्दवह्नौ शनैः स्वेद्यं यामार्धं लोहपात्रके ॥ ४४
रससाम्ये प्रतिविषा देया मोचरसस्तथा । भावयेद्विजयाद्रावैः शोष्यं पेष्यं च सप्तधा ॥
रसो वज्रकपाटोऽयं निष्कार्धं मधुना लिहेत् ॥ ४५

अथायमेवाग्निकुमारः—वह्निशुण्ठी विडं बिल्वं लवणं पेषयेत्समम् ।
पिबेदुष्णाम्भसा चानु वातोत्थां ग्रहणीं जयेत् ॥ ४६
दग्धां कपर्दिकां पिष्ट्वा त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् । गन्धकं शुद्धसूतं च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ४७
मर्दयेद्भक्षयेन्मासं मरिचाज्यं लिहेदनु । निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ ४८

---

१ घ. यामैकं मं° । २ घ. °राटिका । ३ घ. °श्वर्ण्य वराटिकाः । ४ घ. क्षौद्रे गुं° । ५ ग. शनम् । ६ क. दत्तायां । ७ च. °श्रिता । ८ च. मृष्टैर्यै° । ९ घ. °यादीप्यैस्तु । १० घ. °त्वचः सा° । ११ क. °भिदतिरे° । १२ घ. मृतं सूं° । १३ क. °ङ्गजैर्द्रवैं° । १४ क. मर्द्यं । १५ ङ. °येतच्च गो° । १६ क. °साम्यप्र° । ङ. °सार्म्य प्र° । १७ ङ. देयो मौचरसैस्तं° । १८ च. शोष्यपें° । १९ ग. बिल्वलं° । २० ग. °द्भुतालं च ।

अथ कनकसुन्दरः—[1]दग्धशम्बूकसिन्धूत्थं [2]तुल्यं [3]क्षौद्रेण लेहयेत् ।
निष्कैकैकं निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ४९
हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्कणं विषम् । कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवैः ॥ ५०
मर्दयेद्यामयामात्रं तु चणमात्रं वटीकृतम् । भक्षयेद्ग्रहणीं हन्ति रसः कनकसुन्दरः ॥ ५१
अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतिसारं च नाशयेत् । दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं [4]गव्याजं तक्रमेव वा ॥ ६२

अथ *चण्डसंग्रहगदैककपाटः ।

रसाभ्रगन्धाः क्रमवृद्धभागा जयारसेन [5]त्रिदिनं विमर्द्याः ।
गद्याणकार्धं मधुना समेतं ददीत पथ्यं दधिभक्तकं च ॥ ५३
सौवर्चलं जीरक[6]धान्ययुग्मं जयावचानीकणनागरं च ।
कपित्थसारेण समं प्रगृह्य ददीत तक्रं निशि तीव्रपित्ते ॥ ५४
गद्याणमात्रं मधुखण्डयुक्तं [7]तक्रेण युक्तं त्वरुचिप्रशान्त्यै ।
वातप्रधाने च कफप्रधाने रात्रौ कषायं कुटजस्य दद्यात् ॥ ५५
कृशान्वजार्जाद्वयमाक्षिकेण कटुत्रयेणापि युतं त्वनुष्णम् ।
शोर्डेरिकाजीरकयुग्मधान्यं [8]दुग्धेन्दुशाकाय ददीत दध्ना ॥ ५६
हिङ्गुलोत्थितमहेश्वरबीजं पात्रतन्त्रविधिना हरणीयम् ।
गन्धटङ्कणमृताभ्रकतुल्यं [9]कोकिलाक्षमथ चाऽऽयसखल्वे ॥ ५७
मर्दनीयमभिधारणयुक्ते धूमहीनदहनोपरिसंस्थे ।
यावदेष जलशोषणदक्षो [10]जीरकार्द्रकयुतेन स वल्गुः ॥ ५८
संग्रहज्वरमतिस्मृतिगुल्मानर्शसां च विनिहन्ति समूहम् ।
वासुदेवकथितो रसराजश्चण्डसंग्रहगदैककपाटः ॥ ५९

अथ लघुसिद्धाभ्रकः—[11]समांशं रसगन्धाभ्रदरदं च विशोधितम् ।
लोहखल्वे विनिक्षिप्य गवाज्येन समन्वितम् ॥ ६०
मर्दकेनापि लौहेन मर्दयेद्दिवसद्वयम् । द्रोणीचुल्ल्यां न्यसेत्खल्वं साङ्गारायां प्रयत्नतः ॥ ६१
इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं लघुसिद्धाभ्रको मतः । वल्गुतुल्यो रसो जीरवारिणा सहितः + प्रगे ॥
पीतो हरति वेगेन ग्रहणीमतिदुर्धराम् । अतिसारं महाघोरं सातिसारं ज्वरं तथा ॥ ६३
पाचनो दीपनो हृद्यो गौत्रे लाघवकारकः । नागार्जुनेन कथितः सद्यः प्रत्ययकारकः ॥ ६४

अथ सर्वारोग्यवटी—रसं पलमितं तुल्यं शुद्धनागेन संयुतम् ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे सतैले निक्षिपेत्क्षितौ ॥ ६५

---

* ट. ग्रहणीकपाटः । + क. प्रभाते ।

---

१ घ. दग्धं श° । २ घ. तुल्यक्षौ° । ३ क. ठ तकेण । ४ ग. ठ गवाजं । ५ घ. °धितक्रभक्तकम् । ६ क. °कयुग्मधान्यं ज° । ७ ङ. गुडेन । ८ ङ. °णातियुतं त्वनुक्तम् । ९ घ. चाङ्गेरे° । १० ठ. ड. दुग्धीन्दु° । ङ. दुग्धं च शा° । ११ ङ. °इगुरस्थित° । १२ घ. °तुल्यकं को° । १३ ङ. °लाक्ष्यमथाऽऽऽय° । १४ ङ. जीरकस्य सलिलेन । १५ ङ. °प्रहे ज्व° । १६ ङ. °मांशर° । १७ ङ. °शोधित° । १८ घ. °सत्रय° । १९ ग. गात्रल्य°

ततो घृते विनिक्षिप्य गन्धके तद्विलोड्य च । पुनरायसपात्रे तत्क्षिप्त्वा प्रद्राव्य निक्षिपेत् ॥६६
तत्तुल्यं जारयेत्तालं पुनः संचूर्ण्य पूर्ववत् । तत्तुल्यां जारयेत्सम्यक्कुनटीं परिशोधिताम् ॥ ६७
तत्तुल्यं चूर्णितं तस्मिन्क्षिपेन्नागं निरुत्थकम् । तावदेव भृतं ताप्यं सर्वमन्यच्च तत्समम् ॥ ६८
तीक्ष्णायः खर्परं व्योम हिङ्गुलं च शिलाजतु । पृथक्पलांशमानेन षट्कोलं कट्फलं मिशी ॥ ६९
दीप्यकं च चतुर्जातं रेणुकोशीरवेल्लकम् । तुम्बरुं भार्ङ्गिकां राम्नां कङ्कोलं चोरपुष्करम् ॥ ७०
रिङ्गणीं चिरतिक्तं च बीजान्युन्मत्तकस्य च । पलद्वयं च लाङ्गल्याः सर्वेषां द्वादशांशकम् ॥ ७१
वत्सनाभं सितं भूरि विनिक्षिप्य ततः परम् । त्रिफलानां दशाङ्घ्रीणां कषायेण ततः परम् ॥
जयन्त्यार्द्रकवासानां मार्कवस्य रसैस्तथा । भावयित्वा च कर्तव्या वटकाश्चणकोन्मिताः ॥ ७२
एकैका वटिका सेव्या कुर्यात्तीव्रतरां क्षुधाम् । विषूचीं सर्वतो हिक्कां सेव्यं स्वादु च शीतलम्॥

सामां च ग्रहणीं सदाङ्गतुदनं शोषोत्कटं पाण्डुता-
मार्तिं वातकफत्रिदोषजनितां शूलं च गुल्मामयम् ।
हिक्काध्मानविषूचिकां च कसनं श्वासार्शसां विद्रधिं
सर्वारोग्यवटी क्षणाद्विजयते रोगांस्तथाऽन्यानपि ॥ ७५

अथ ग्रहणीगजकेसरी—रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे रसतुल्यं विनिक्षिपेत् ॥ ७६
चराचरभवं भस्म तत्र माक्षिकसंभवम् । गन्धपाषाणसहितं पात्रे लोहमये क्षिपेत् ॥ ७७
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले । सर्वं समांशकं कृत्वा रसे चार्धांशिकं क्षिपेत् ॥ ७८
चराचरभवं भस्म गन्धपाषाणसाधितम् । तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ॥ ७९
तत आच्छाद्य संचूर्ण्य निधायाऽऽयसभाजने ॥ ८०
अक्षमात्रं क्षिपेद्भस्म तत्र माक्षिकसंभवम् । सम्यङ्निश्चन्द्रतां नीतं व्योमभस्म पलोन्मितम् ॥८१
विषं विषां च गन्धारीं मोचसारं सजीरकम् । सर्वं समांशकं कृत्वा रसे चार्धांशतः क्षिपेत् ॥
सँर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः । जयन्त्या च महाराष्ट्र्या गजाङ्क्रिन्याऽश्वगन्धया ॥ ८३
पञ्चकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् । इति सिद्धो रसः सोऽयं ग्रहणीगजकेसरी ॥ ८४
नामतो नन्दिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधानिधिः । वल्लेन प्रमितश्चायं रसः शुण्ठ्या घृताक्तया ॥ ८५
सेवितो ग्रहणीं हन्ति सत्सङ्ग इव विग्रहम् । पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पाज्यं दधितक्रँयुक् ॥ ८६
हितं मितं च विशदं लघु ग्राहि रुचिप्रदम् । पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः ॥ ८७
तत्तद्दोषघ्योगेन सर्वातीसारनाशनः । वैद्यात्यपि मलं शीघ्रं नाऽऽध्मानं कुरुते नृणाम् ॥ ८८

अथ शीघ्रप्रभावः—पारदं गन्धकं व्योम तीक्ष्णं तालं मनःशिला ।
सौवीरमञ्जनं शुद्धं विमलं च समांशकम् ॥ ८९
एभिः कज्जलिकां कृत्वा स्वल्पतैलेन भर्जयेत् । ग्रन्थिकं जीरकं चित्रं दीप्यकं मुस्तकं विषम् ॥

---

१ घ. द्रुते । २ घ. °णित्वे त° । ३ ग. समं । ४ घ. °लाया द° । ५ ङ. रुचिं च स । ६ घ. °शीसान्विद्र° । ७ घ. तत्सर्वं मर्दयित्वाऽथ° । ८ ङ. गजाकन्या° । ङ. गुञ्जाकन्याजग° । ९ घ. °धासमः । १० ङ. क्रमुक् । ११ ङ. वघ्रमपि ।

बालाम्रं बालबिल्वं च मोचसारं समांशकम् । विचूर्ण्य पूर्ववत्कल्कं तदर्धेन विनिक्षिपेत् ॥ ९१
पुनर्विमर्दयेद्यत्नादेकरूपं भवेद्यथा । भावयेत्सप्त वाराणि पञ्चकोलकषायतः ॥ ९२
अरलुत्वग्रसेनापि दशं वाराणि भावयेत् । अनेन क्रमयोगेण रसो निष्पद्यते ह्ययम् ॥ ९३

जग्धो विश्वघनाम्बुना स हि रसः शीघ्रप्रभावाभिधो
निष्कार्धप्रमितो महाग्रहणिकारोगेऽतिसारामये ।
आध्माने ग्रहणीभवे रुचिहते वाते च मन्दानले
मुक्ते चापि मले पुनश्चलमलाशङ्कासु हिक्कासु च ॥ ९४

वह्निज्वालावटी—कपर्दतुल्यं रसगन्धकैल्कं लोहं मृतं टङ्कणकं च तुल्यम् ।

जयारसेनैकदिनं विमर्द्य चूर्णेन संपेष्य पुटेत भाण्डे ॥
ददीत तां पोटलिकां च दोषत्रयप्रधानग्रहणीनिवृत्त्यै ॥ ९५

नष्टपिष्टौ चतुर्भागमेकैकं रसगन्धयोः । अभ्रकं माषमानं च मातुलुङ्गाम्लमर्दितम् ॥ ९६
शोधितं सप्तधा चैव द्विमाषं त्र्यूषणं पृथक् ॥ ९७
त्रिशूली भृङ्गशार्ङ्गेरी सातला तीक्ष्णपर्णिका । श्वेताऽपराजिता कन्या मत्स्याक्षी ग्रीष्मसुन्दरा ॥
करिणी कर्णमोटी च रुदन्तीचित्रकार्द्रकात् । धत्तूरकार्कमार्चीभ्यां मुसल्याश्च पृथग्रसैः ॥ ९९
मर्दितं द्विपलैः कुर्याद्वटिका माषसंमिता । ग्रहण्यां पर्णखण्डेन त्र्योषयुक्ता निषेविता ॥ १००
अरुचिं राजयक्ष्माणं मन्दाग्निं सूतिकागदान् । शमयेद्वटिका नाम्ना वह्निज्वालेति गीयते ॥ १०१

अथ वज्रधरः—रसगन्धकताम्राभ्रं क्षारांस्त्रीन्वरुणाद्दषम् ।

अपामार्गस्य च क्षारं लवणं द्विद्विमाषकम् ॥ १०२
शार्ङ्गेर्या हस्तिशुण्ड्याश्च रसैः पिष्टं पचेत्पुटे । भक्षयित्वा ततो गुञ्जां ग्रहण्यां काञ्जिकं पिबेत् ॥
पक्तिशूले च कासे च मन्दाग्नावार्द्रकद्रवम् । आम्लपित्ते च धारोष्णं क्षीरं वज्रधरो ह्ययम् ॥

अथ ग्रहणीकपाटः—रसेन्द्रगन्धातिविषाभ्रं क्षारद्वयं मोचरसो वचा च ।

जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १०५
तस्याष्ट मापान्मधुना प्रभाते शम्बूकभस्माज्यमधूनि लिह्यात् ।
सक्षीरिणीजीरकमाणिमन्थतीक्ष्णानि चाऽऽदौ दधिभोजनं च ॥ १०६
मुस्तावत्सकपाठाग्निव्योषप्रतिविषाविषम् । धातकीमोचनिर्यासश्चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥ १०७

[इति ग्रहणीप्रकरणम् ।]

अथाजीर्णचिकित्सा—विरेको जठरे शूलो वमनं च मुहुर्मुहुः ।

हस्तपादादिसंकोचः सर्वाजीर्णस्य लक्षणम् ॥ १०८

---

१ ङ. °शधा परि मा° । २ ग. रुचिहरो । च. रुचिकरो । ३ घ. वाऽपि । ४ ख. °श्च समलाशङ्का च हि° । ५ ग. °कल्पं लो° । ६ च. पुटेन । ७ ग. 'पिष्ठे च' । ८ घ ङ. 'मार्षौ प्रत्येकं रसगन्धकौ । ९ घ. ङ. चार्ङ्गेरीं' । १० च. ठ. 'द्रकान् । ज. 'र्द्रकम् । ११ घ. 'काचमा° । १२ क. °स्त्रिचरणादृषत् । ग. °स्त्रीचरणादृषक् । घ. °स्त्रीन्वरणादृशान् । १३ घ. चार्ङ्गेर्या । १४ घ. °शुण्ड्याश्च । १५ घ. पङ्क्तिशू° । १६ घ. तिविषाभयाभ्रं ।

अथाजीर्णकण्टकः—शुद्धसूतं विषं गन्धं सर्वं समविचूर्णितम् ।
मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकार्याः फलद्रवैः ॥ १०९
मर्दयेद्भावयेत्सर्वमेकविंशतिवारकम् । वटीं गुञ्जात्रयं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥ ११०
अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विषूचिकाम् । वारिणा तिलपर्ण्युत्थमूलं पिष्ट्वा पिबेदनु ॥

अथ विध्वंसनामा रसः—विमर्द्य गन्धोपलटङ्कणेन संभाव्य वारानथ सप्त जात्याः ।
तोयैः फलानामथ चैव सिद्धो विध्वंसनामा शमनो विषूच्याः ॥
अमुष्य गुञ्जा नव दापनीया हन्तुं विषूचीं सितया समेताः ।
तैक्रौदनं स्यादिह भोजनाय पथ्यं च शाकं किल वास्तुकस्य ॥

अथाग्निकुमारः—रसगन्धटङ्कभसितं समांशकं परिमर्द्य जातिफलसप्तभावितम् ।
सितयोपयुज्य नवरक्तिकोन्मितं मथिताशभुग्विजयते विषूचिकाम् ॥
हंसपादीरसैः सिद्धं रसगन्धकयोः पलम् । कोलं च विषचूर्णस्य वालुकायन्त्रपाचितम् ॥ ११५
शाणं विषस्यार्धपलं मरिचस्य विमिश्रयेत् । दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहण्यां च विशेषतः ॥ ११६
स वातश्लेष्मजान्रोगान्क्षणादेवापकर्षति । संनिपातज्वरश्वासक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥ ११७

अथ वैडवाग्निरसः—टङ्कणं मरिचं तुत्थं पृथक्पर्पटयं भवेत् ।
सुन्दरं द्वादशं निष्कं त्रिंशन्निष्कमयोमलम् ॥ ११८
कौन्तं पञ्चरसे घृष्टं पुटपक्वं वरारसे । मार्कवस्वरसे घृष्टं सप्तकृत्वस्त्वयोपलम् ॥ ११९
चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेच्छुद्धभाजने । शुद्धदेहो नरस्तस्य पानं यद्भोजनोत्तरम् ॥ १२०
अद्यात्पथ्यं ततः स्वल्पं ततस्ताम्बूलभाग्भवेत् । उदराग्निर्नरस्यास्य वडवाग्निसमो भवेत् ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन रसायनमयं नृणाम् ॥ १२१

अथ वराटवराटीलक्षणम्—पीतवर्ण्या(र्णा) गुरुस्निग्धा पृथुतो ग्रन्थिला मता ।
चराचरेति सा प्रोक्ता वराटी नन्दिना खलु ॥ १२२
सार्धनिष्कमिता श्रेष्ठा मध्यमा निष्कमानिका । पादोननिष्कमाना च कनिष्ठाऽत्र वराटिका ॥
निष्कलाश्च ततो न्यूनाः पुंवराटाश्च पित्तलाः । दत्त्वा दत्त्वा गुणान्भूयो विकारान्कुर्वते हि ते ॥

अथ वैश्वानरपोटली—शुद्धौ सूतबली चराचररजः कर्षांशतः कञ्जली
कृत्वा गोपयसा विमर्द्य दिवसं रुद्ध्वा च मृषोदरे ।
सिद्धः कुम्भिपुटे स्वतश्च शिशिरः पिष्टः करण्डे स्थितः
स्याद्वैश्वानरपोटलीति कथितस्तीव्राग्निदीप्तिप्रदः ॥ १२५
एकोनविंशतां चूर्णैर्मरिचानां घृतान्वितैः । देयोऽयं बलमानेन त्रयोबलमवेक्ष्य ताम् ॥ १२६

---

१ क. समं सर्वं वि । २ क. मिश्रय । ३ ग. तत्रौद° । ४ घ. पिष्टं । ५ क. उदराग्निः । ६ क. °दशनिं । ७ ख. कान्तपञ्चारसैर्घृष्टं । ८ ख °रसैर्घृष्टं । ९ ग. दद्या° । १० च. ङ. कञ्जली । ११ च. कुम्भपु° । १२ ग. शतीचू° । ज. शतांचू° । १३ ज. चूर्णे म° । १४ क °मपेक्षतां । क. °मपेक्ष्य तां । घ. °मपेक्ष्य तम् ।

गिलेद्बलविशुद्ध्यर्थं दधिभक्तमनुत्तमम् । केवलत्रयमानेन दुर्गन्धोद्गारशान्तये ॥ १२७
मध्यंदिने ततो भोज्यं घृततक्रोपदंशयुक् । रात्रौ च पयसा सार्धं यद्वा रोगानुसारतः ॥ १२८
विदाहि विदलं भूरिलवणं तैलपाचितम् । बिल्वं च कारवेल्लं च वृन्ताकं काञ्जिकं त्यजेत् ॥
इयं हि पोटली प्रोक्ता सिङ्घणेन महीभृता । मन्दाग्निप्रभवाशेषरोगसंघातघातिनी ॥ १३०
सिङ्घणस्यापि निर्दिष्टा भैरवानन्दयोगिना । लोकनाथोक्तपोटल्या उपचारा इह स्मृताः ॥
पोटल्यो दीपनाः स्निग्धा मन्दाग्नौ नितरां हिताः ॥ १३२

अथवडवामुखी गुटिका—शुल्वायोघनभस्म वेल्लहलिनीक्ष्योषाम्बुनिम्बच्छदैः

संयुक्तैश्च हरिद्रया सपलवैः सार्धं समभ्रामृतैः ।
भृङ्गाम्भोविषतिन्दुकार्द्रकरसैः संपिष्य गुञ्जामिता
संशुष्का वडवामुखीति गुटिका नाम्नोदिता तारधा ॥ १३३
क्षिप्रं क्षुत्परिबोधिनी खलु मता सर्वामयध्वंसिनी
श्लेष्मव्याधिविधूननी कसनहृच्छ्वासापहा शूलनुत् ।
क्षुद्वैषम्यहरा च गुल्मशमनी मूलार्तिमूलंकषा
शोफव्याधिहराऽत्र किं बहुगिरा सर्वामयोत्सादनी ॥ १३४

अथ क्रव्यादनामा रसः—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् ।
पारदं पलमानेन मृतशुल्वायसं पुनः ॥ १३५
तोलमानेन संक्षिप्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन निक्षिप्याऽऽयसभाजने ॥
चुल्ल्यां निवेश्य यत्नेन ज्वालयेन्मृदुवह्निना । पात्रमात्रं हि जम्बीररसं सम्यग्विजारयेत् ॥
संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः । भावनाः खलु कर्तव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्ततः ॥
भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तदर्धं कृष्णलवणं सर्वतुल्यं मरीचकम् ॥ १३९
सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा । ततः संचूर्ण्य संशुष्कं कूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ १४०
अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनेकशः । भुक्त्वा च कण्ठपर्यन्तं चतुर्वल्लमितं रसम् ॥ १४१
षड्म्लतक्रसहितं पिबेत्तदनुपानतः । क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं जायते दीपनं पुनः ॥ १४२
रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवे । सिङ्घणक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ॥
दिष्टो ग्रामं समासाद्य भैरवानन्दयोगिना ॥ १४३

कुर्यादीपनमुद्धतं च पचनं दुष्टामसंशोषणं
तुन्दस्थौल्यनिबर्हणं गरहरं मूलार्तिशूलापहम् ।
गुल्मप्लीहविनाशनं ग्रहणिकाविध्वंसनं स्रंसनं
वातग्रन्थिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ १४४

---

१ ज. दध्याक्तं भक्तमुत्तं । २ क. °प्राह्यं कवलमा° । ३ अ. सिंहलेन । ४ घ. णस्य °विनि° । ५ ग. °राय हि स्मृता । ६ क निम्बुच्छ । ७ घ. युक्तश्च° । ८ अ. °मतुलैः सा° । ९ घ. सशुभ्रा° । १० च- °न्दुकद्रवर° । ११ अ. गुञ्जोपमा° । १२ अ. नाम्रा मता । १३ घ. ठ. ङ. °यसी पु° । १४ घ. सं तत्र प्रजा° । १५ घ. दातव्याः । १६ ख. ठ. °त्वाचाऽऽक्र° ।

अथ राजशेखरवटी—भागो मूतरसस्यैको वत्सनाभांशकद्वयम् ॥
रसतुल्यं शिवाचूर्णं गन्धकं त्र्यूषणं तथा ॥ १४५
विचूर्ण्यातिप्रयत्नेन भावयेत्सप्तधा रसम् । ताम्बूलीपत्रतोयेन स्वर्णधत्तूरजद्रवैः ॥
पिष्ट्वा चणमिताः कुर्याच्छायाशुष्कास्तु गोलिकाः ॥ १४६
उष्णाम्भोयुतराजशेखरवटी मन्दाग्निनिर्नाशिनी
नानाकारमहाज्वरार्तिशमनी निःशेषमूलापहा ।
पाण्डुव्याधिमहोदरार्तिशमनी शूलान्तकृत्पाचनी
शोफघ्नी पवनार्तिनाशनपटुः श्लेष्मामयध्वंसिनी ॥ १४७

अथाग्निकुमारः—शुद्धं सूतं विषं गन्धं त्रिक्षारं पटुपञ्चकम् ।
दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा ॥ १४८
दशानां तुल्यभागानां तस्यार्धं शिग्रुमूलकम् । तत्सर्वं विजयाद्रावैः शिग्रुचित्रकभृङ्गजैः ॥ १४९
द्रावैर्दिनत्रयं मर्द्यं रुद्ध्वा भाण्डे पचेल्लघु । दीपाग्निना तु यामैकं शुष्कं यावत्समुद्धरेत् ॥ १५०
सप्तधा चाऽऽर्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेद्भिषक् । दीपकोऽग्निकुमारोऽयं निष्कैकं मधुना लिहेत् ॥ १५१
प्रतिकर्षं गुडं शुण्ठीं अनुपानं च दीपनम् ॥ १५२

अथामृतवटी—कुष्ठगन्धविषव्योषत्रिफलापारदैः समैः ।
भृङ्गाम्बुभावितां मृद्यमानाऽमृतवटी शुभा ।
अजीर्णश्लेष्मवातघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ॥ १५३

अथ राक्षसनामा रसः—ताम्रं पारदगन्धकौ त्रिकटुकं तीक्ष्णं च सौवर्चलं
खल्वे मर्द्यं दृढं विधाय सिकताकुम्भेऽष्टयामं ततः ।
स्विन्नं तस्य च रक्तशाकिनिभवं क्षारं समं मेलये-
त्सर्वं भावितमातुलुङ्गजरसैर्नाम्ना रसो राक्षसः ॥ १५४
मन्दाग्नौ सततं ददौ मुनये प्रातः पुरा शंकरः
सौख्येऽस्मै च्यवनाय मन्दहुतभुग्वर्याय नष्टौजसे ।
तेनाऽऽदाय समस्तलोकगुरवे सूर्याय तस्मै नमो
मर्त्यानामपि चास्य दानसमये गुञ्जाष्टकं वर्जयेत् ॥ १५५

जीवननामा रसः—रसगन्धौ सिन्धुकणाटङ्कणमभयाग्निहियावल्लीकृतकफलम् ।
क्रमशोत्तरं च विचूर्णितया बृहतीरससंयुतभावनया ॥ १५६
आर्द्रकहिङ्गुपुनर्नवपूतिच्छिन्नरसैः क्रमशस्तु भावनया ।
तस्य कलांशविंशं च विमिश्रं तद्रसमानं मानवधिया ॥ १५७

---

१ घ. °वशूल । २ च. छ °गा सा त° । ३ घ. °नुस्यादग्निदी° । ४ क. निधाय । ५ क. ठ. °गन्धकक्षि° । ६ क. °तरभागचू । घ. °तरभागसुसुचू° । ७ क. °च सुचू° । ८ क. °भाषसमानवटी वा ।

सर्वमजीर्णं कफमारुतपाण्डुशोफहलीमककामलाशूलम् ।
नाशयते ह्युदराग्निकरोऽयं दीपनं च जीवननामरसेन्द्रः ॥ १५८

अथ वडवानलः—शुल्वं तालकगन्धकौ जलनिधेः फेनाग्निगर्भाशयं
कान्तायोलवणानि हेमपयो नीलाञ्जनं तुत्थकम् ।
भागो द्वादशको रसस्य तु दिनं वेल्लयम्बुघृष्टं शनैः
सिद्धोऽयं वडवानलो गजपुटे रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ १५९

अथाग्निजननी वटी—कणनागरमन्धकपौरदमगरलं मरिचं समभागयुतम् ।
लकुचस्य रसैश्चणकप्रमिता गुटिका जनयत्यचिरादनलम् ॥१६०

***अथ सर्वरोगान्तका वटी**—शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदं फलत्रयम् ।
सर्जीक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ १६१
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं समम् । विषमुष्टिः सर्वतुल्या जम्बीराम्लेन मर्दितम् ॥१६२
मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमान्द्यप्रशान्तये । पथ्या शुण्ठी गुडं चानु पलार्धं भक्षयेत्सदा ॥ १६३
अग्निमान्द्ये वटी ख्याता सर्वरोगकुलान्तका ।

अथाग्निकरम्—घृतं ताम्रं कणातुल्यं चूर्णं क्षौद्रविमिश्रितम् । १६४
निष्कार्धं भक्षयेन्नित्यं नष्टवह्निप्रदीप्तये ।
आर्द्रकस्वरसं क्षौद्रे पलमात्रं भवेदनु ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥ १६५ ॥ १८६० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उदावर्तातिसारप्रहणीविपूची-वह्निमान्द्यचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ, सप्तदशोऽध्यायः ।

[अथ मूत्रकृच्छ्राश्मर्यादिचिकित्सनम् ।]

अथाश्मरीचिकित्सा—कटौ कुक्षिप्रदेशे च शूलं प्रथमतो भवेत् ।
पश्चाद्रोधो ज्वलन्मूत्रमश्मरीरोगलक्षणम् । १
अथ पाषाणभेदी रसः—रसं द्विगुणगन्धेन मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
वसुः पुनर्नवा वासा श्वेता ग्राह्या प्रयत्नतः ॥ २
तद्वैर्भावयेदेनं प्रत्येकं तु दिनत्रयम् । पक्वं मूषागतं शुष्कं स्वेदयेज्जलयन्त्रतः ॥ ३

---

* क. अथाग्निमन्थवटी ।

---

१ क. 'पनजी' । ख. 'पनजीवननामरसोऽयम् । २ च. वज्राम्बु' । ३ घ. °पादरसं ग' । ४ घ. मोदा फ° । ५ ख. °ग्निगन्थव' । ६ च. 'रसक्षौ' ।

पाषाणभेदी नामायं नियुञ्जीतास्य वल्लयुक् । गोपालकर्कटीदुग्धं भूम्यामलकमूलिका ॥ ४
कुलत्थक्काथतोयेन पिष्ट्वा तदनुपाययेत् ॥ ५

अथ पाषाणभेदी रसः—गोक्षुरस्य कषायं च सघृतं पाययेन्निशि ।
पाण्डुरफलमूलं च भूम्यामलकमूलिका ॥ ६
वंशस्य पेटकार्याश्च मूलं पिष्ट्वा जलं पिबेत् । शुक्त्यापिण्याकच्छिल्ली च चूर्णमुष्णेन वारिणा ॥ ७
पिबन्विमुच्यते रोगान्मूत्रकृच्छ्रात्सुदारुणात् । शतावरीरसे पिष्ट्वा तुत्थसूतार्कपिष्टिका ॥ ८
पाचिता कटुतैलेन मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्यते । रसेन सितवर्षाभ्वा रसं द्विगुणगन्धकम् ॥ ९
घृष्टं पचेच्च मूषायां द्वौ मासौ तस्य भक्षयेत् । पातालकर्कटीमूलं कुलत्थादैः पिबेदनु ॥ १०
गोकण्टकसदाभद्रामूलक्काथं पिबेन्निशि ।
अयं पाषाणभिन्नाख्यो रसः पाषाणभेदकः ॥ ११ ॥ इति पाषाणभेदी रसः ।
गोक्षुरबीजसंभुत्थं चूर्णमक्षीरसमायुक्तम् ।
रसवरमिश्रं पिबतश्चूर्णी भूत्वाऽश्मरी पतति ॥ १२

अथ त्रिविक्रमः—मृतताम्रमजक्षीरैः पाच्यं तुल्यं गते द्रवे ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतं च गन्धकं च समं समम् ॥ १३
निर्गुण्ड्यु्त्थद्रवैर्मर्द्यं दिनं तद्गोलमन्ध्रयेत् । यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम् ॥ १४
बीजपूरस्य मूलं तु सजलं चानुपाययेत् । रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ १५

अथाऽऽनन्दभैरवः—तिलापामार्गकाण्डं च कारवेल्लया यवस्य च ।
पलाशकाष्ठसंयुक्तं सर्वं तुल्यं दहेत्पुटे ॥ १६
तन्निष्कैकपजामूत्रैर्वेटीं चाऽऽनन्दभैरवीम् ।
पाययेदश्मरीं हन्ति सप्तरात्रान्न संशयः ॥ १७ ॥ इत्यानन्दभैरवः ।
पाण्डुरं फलिकामूलं जलेनैवाश्मरीहरम् । मधुना च यवक्षारं लीढं स्यादश्मरीहरम् ॥ १८

अथ लघुलोकेश्वरः—मृतसूतस्य भागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकात् ।
पिष्ट्वा वैराटकं तेन रसपादं च टङ्कणम् ॥ १९
क्षीरैः पिष्ट्वा मुखं रुद्ध्वा तां सौं तांश्चान्ध्रयेत्पुटेत् । स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २०
चतुर्गुञ्जारसश्चायं मरिचैकोनविंशतिः । जातिमूलपलैकं तु अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥ २१
शर्कराभावितं चानु पीत्वा कृच्छ्रहरं ध्रुवम् । विदारीं गोक्षुरं यष्टिं कसेरुं च समं पचेत् ॥ २२
तं कषायं पिबेत्सौद्रं रसभस्मयुतं तथा । मूत्रकृच्छ्रहरं ख्यातं सप्ताहात्पित्तसंभवम् ॥ २३
तिलापामार्गकदलीपलाशयवकाण्डकान् । दग्ध्वा तद्भस्म तोयेन वस्त्रपूतं च कारयेत् ॥ २४

---

१ घ 'टीबीजं भू° । २ क. पाण्डूरं फ° । ३ घ. शुक्लं पिण्डाकपिच्छाली । ङ. शुक्तपिण्डाकर्षच्छली । ज. शुक्लपिण्डाकपिच्छाली चू° । ४ घ. रसद्वि° । ५ ङ. मृष्टं पचेत । ६ क. °दनः । ७ क. °ससतुत्थं । ८ च. °रमघुसं° । ९ क. °भूताऽश्म° । १० च पचति । ११ च. मास्येकं चाश्म° । १२ च. शिलां° । १३ च. °लापमार्गकान्तं च । १४ च. पाण्डूर फ° । ग. पाण्डूरीफ° । १५ घ. वराटिकां । १६ ग. °सां ताश्च° । १७ ग. °सस्यायं । १८ क. °क्षतिम् । १९ क. °जातीफल° । घ. जातीमू° । २० घ. पापयेत् । २१ घ. °रक्षौद्रे र° ।

तं पचेत्तोयशोषान्तं ततश्चूर्णं द्विगुञ्जकम् । दापयेदविमूत्रेण शर्कराकृच्छ्रहृद्भवेत् ॥ २५
हरिद्रागुडकर्षैकं चाऽऽरनालेन वा पिबेत् । बन्ध्याकर्कोटकीकन्दं भक्ष्यं क्षौद्रसितायुतम् ॥
अश्मरीं हन्ति नो चित्रं रहस्यं हि शिवोदितम् ॥ २६

अथ प्रमेहचिकित्सा—शोषस्तापोऽङ्गकार्श्यं च बहुमूत्रत्वमेव च ।
अस्वास्थ्यं सर्वगात्रेषु मूत्रमेहस्य लक्षणम् ॥ २७

अथ चन्द्रप्रभा गुटिका—रसस्य भस्मना तुल्यं वङ्गभस्म समाहरेत् ।
मधुना लेहयेत्प्राज्ञो वातमेहप्रशान्तये ॥ २८

मुद्गमूलकयूषेण पथ्यं देयं सतक्रकम् । तिलपिण्डीं च तक्रेण पक्त्वा दद्यान्न हिङ्गुकम् ॥ २९
घृतं बहु न दद्याच्च तिलतैलेन भोजयेत् । मार्कण्डीचूर्णमादाय सगुडं खादयेन्निशि ॥ ३०
ताम्रेण तुर्यभागेण कुर्वीत रसपिष्टिकाम् । गोक्षुरस्य द्रवे चैव निक्षिपेत्सप्तकद्वयम् ॥ ३१
निम्बुमध्ये विनिक्षिप्य स्वेदयेत्काञ्जिकेऽहनि । निम्बन्तरे विनिक्षिप्य वक्त्रे संधारयेन्निशि ॥
रक्तमेहेऽपि भस्मैव वङ्गस्य मधुना चरेत् । शुक्रमेहप्रशान्त्यर्थं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ॥ ३३
मधुमेहापनुत्त्यर्थं समालार्जुनचूर्णकम् । वङ्गभस्मसमायुक्तं खादयेच्छर्करान्वितम् ॥ ३४
शालमलीं द्रुतिमादाय पाययेन्मधुना सह । बोलबद्धं रसं जग्ध्वा रक्तमेहाद्विमुच्यते ॥ ३५
बीजकस्य कषायं च पिबेदनु सबोलकम् । श्लेष्मातमूलजक्काथं सघृतं निशि पाययेत् ॥ ३६
कूष्माण्डस्य रसं वेल्लखण्डयुक्तं तु पाययेत् । स्त्रियं वा रुधिरस्रावामामदुग्धेन पाययेत् ॥ ३७
तुवरीमूलमुद्घृष्टं सम्यक्शर्करयाऽन्वितम् ॥ ३८

बोलं जातिफलं मधूकयुगलं सारं तथा खादिरं
कर्पूरामलकीसटीबहुसुताघोण्टाम्लसारस्थिराः ।
कासीसं भवबीजदाडिमसहा सर्वे समं कल्पितं
प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गुलिरसैस्तुम्बस्य मुद्गस्य च ॥ ३९
रसेन भावितं तस्य गुटिका संप्रकल्पिता । जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तीव्रान्मेहादिकान्गदान् ॥ ४०

अथ प्रमेहगजसिंहः—चाण्डालीराक्षसीपुष्परसमध्वाज्यटङ्कणम् ।
रसं समांशोपरसं समं हेम्ना विमर्दितम् ॥ ४१
समांशं पूतिलोहं वा मूषायां विपचेत्क्रमात् । प्रमेहगजसिंहोऽयं रसैः क्षौद्रैर्द्विमाषकम् ॥ ४२

अथ महाविषागुटिका—मर्दितं किंशुकरसैः कान्तनागाभ्रपारदम् ।
कषायैः स्विन्नैराकुल्या वालुकायन्त्रपाचितम् ॥ ४३
राजावर्तशिलाधातुताप्यमण्डूरमाक्षिकैः । तुत्थवैक्रान्तकासीसैः समैः सर्वैरिमैः समम् ॥ ४४

---

१ च. °यशेषा° । २ च. मुद्गामल° । ३ घ. °पिण्डी च । ङ. °पिण्डं च । ४ घ. °क्त्वार्धाहिङ्गुकं घृतम् । ५ ङ. °धादहि° । ६ झ. दध्यन्न बहु द° । ७ ग. कुर्वन्ति । ८ घ. शुक्रमे° । ९ ङ. °र्थं मालार्जुनकच° । १० क. °ल्मलीद्रुतिं° । ग. °ल्मलीं द्रुति° । ११ घ. °श्लेष्मान्तमू° । १२ क. रसमम्लख° । घ. रसं मलख° । झ. रसं बल° । १३ घ. च । १४ ङ. °टिकां च प्रकल्पितम् । १५ घ. °सीमूलर° । १६ च. °पुष्पार° । १७ झ. सक्षौद्रः सेवितो रसः । १८ घ. °त्रमाकु° ।

आधारी कृष्णमूला तु कपित्थश्रावणी हिमम् । नारिकेलस्य मूलानां मुस्ताचन्दनसारयोः ॥
काकजम्बूप्रसूनानां रसैः सह विमर्दयेत् । गुटिकां भक्षयेत्तस्य माषद्वितयसंमिताम् ॥ ४८
धात्रीरसं चानुपिबेन्नाकुलीचूर्णमात्रया । रात्रौ धात्रीरसं देयं महाविद्या प्रमेहजित् ॥ ४७

अथ मेहध्वान्तविवस्वान्—बीर्यं पुरारेर्बलिभैर्म्मलसंज्ञं जम्बीरनीरेण विमर्द्य भस्म ।
रसार्धभागेन ददीत शुल्वं सर्वं ततो गोपयसा विमर्द्य ॥ ४८
खर्जूरमत्स्यण्डिकहंसपादीद्राक्षेण सत्त्वेन गुडूचिकायाः ।
भाँशीशिवाकर्कटरुच्यदन्तीबीजैस्तदीयैः सलिलैर्विभाव्य ॥ ४९
ततो रसः सिध्यति वल्लुपस्य शुक्लप्रमेहे सति शाल्मलीनाम् ।
मूलाम्बुना वा कुसुमाम्बुना वा दद्यात्पयोभक्तकमत्र योज्यम् ॥ ५०
क्षौद्रेण दुर्नाम्नि तथाऽश्मरीषु गवां पयोभिर्निखिलप्रमेहे ।
रसाभ्रकौ तुत्थसमानभागौ जम्बीरनीरैस्त्रिदिनं विमर्द्य ॥ ५१
कुर्वीत मूषां कुहरे निवेश्य वह्नौ ततस्तस्य पुटानि सप्त ।
बीजाहमुष्काक्षयुगैश्चतस्रः स्युर्भावना(ने)द्वे ककुभा त्रिवारम् ॥ ५२
यष्टीसिताकेतकजीररम्भाखर्जूरिकाजातिदलैः प्रतिस्वम् ।
एवं हि सिद्धस्य रसस्य वल्लो मधुप्रयुक्तः सहसा शिशूनाम् ॥ ५३
संतापशोषौ बलहीनतां च तृषां च वासासलिलैः प्रमेहान् ।
निवर्तयेद्वासरसप्तकेन दुग्धौदनं स्यादिह भोजनाय ॥ ५४
नीरेण बब्बूलनवप्रवालांश्चिपेष्य तैः शर्करया समन्वितैः ॥
सर्वप्रमेहान्विनिहन्ति दत्तो दिनत्रयं विंशतिवत्सरस्य ॥ ५५
अन्नं ससर्पिः ससितं प्रयोज्यं दिनानि सप्त त्रिगुणानि चात्र ।
वरामधुभ्यां सहितस्य यस्य पञ्चाधिका वत्सरविंशतिः स्यात् ॥ ५६
हैयङ्गवीनेन गवां च पथ्यं त्रिसप्तसंख्यानि दिनानि कार्यम् ।
प्रस्विन्नगोधूमरसेन हन्ति स त्रिंशदब्दस्य दिनत्रयेण ॥ ५७
अन्नं ससर्पिः सगुडं हि देयं मध्विक्षुखण्डैस्त्रिदिनं विधातुम् ।
अङ्गानि सम्यग्विनिदाघसंघगतानि खानि स्फुटनं ददीत ॥ ५८
चिञ्चागुडाभ्यां युतमन्नमस्मिन्द्राक्षादिनीरेण विमिश्रितः सन् ।
दिनत्रयं लङ्घनजं विशोषं विनाशयेद्वोस्तनिकामिनाभ्याम् ॥ ५९
पथ्यं देयमुमाशम्भौ वासुदेवेन निर्मिते । पातुं जगन्ति कृपया मेहध्वान्तविवस्वति ॥ ६०

अथ भीमपराक्रमः—नागं कपालमध्ये क्षिप्त्वा चाग्निं विशोधयेत्क्रमशः ।
चिञ्चाकवचक्षारं स्वल्पं स्वल्पं विकीर्य कुन्तलेन ॥ ६१

---

१ घ. °मूलं च क°। २ दार्वीरसं पेयं। ३ ग. °मभ्रसंज्ञकं ज°। च. °मभ्रसं°। ४ क. मांसीशि°। ५ क. °भान्वः। ६ घ. शुक्रप्र°। ७ घ. मूखाकु°। ८ क. °मुस्ताक्ष°। ९ घ. तृष्णां। १० क. वर्बूरम°। ११ घ. °ला निवे°। क. °ला निक्षिप्य तैः। १२ च. °तिवासर°। १३ क. प्रयोज्य। १४ क. °धातुः। १५ घ. °क्षानदीनीरवि°। १६ च. विशेषं। १७ घ. कुतले°।

भागं पारदसीसं घृष्ट्वा घृष्ट्वा विचूर्णितं सम्यक् ।
तिलमानमादिमधुना तरबटबीजेन मिश्रितं क्रमशः ॥
मेहगणार्तिविनाशं संपिटकं[1] कुष्ठमनिलं च ॥ ६२
कान्ताभ्रमण्डूरहरीतकीनां विचूर्णितानां क्रमशः शरांशम् ।
रसेन भूतांशमथो शैरांशं[2] द्वात्रिंशदष्टोत्तरमुत्तमायाः ॥ ६३
श्लक्ष्णं मृदित्वा गुलिकां विधाय तक्रेण पीतं तलपोटकस्य ।
बीजं च तेषां द्विगुणं प्रकल्प्य मेहामयानाशु जयेत्प्रमेही[3] ॥ ६४
कासीसं कृष्णनागं क्षितिधररुधिरं नीलमभ्रं सुकान्तं
हेमाङ्गं भूमिसारं सलिलरिपुदलं मेहतिष्यारिबीजम्[4] ।
गोरेखा चोलिमेदः क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीजं
कापित्थासृग्विमिश्रं क्षितिफलसहितं रोहिणी चाक्षमिश्रम्[5] ॥ ६५
सर्वं संपिष्य तोये कौरिविजयभुवा मोदकानक्षमात्रा-
न्कुर्यात्तक्रेण देयं क्षपयति निखिलं मूत्ररोगं त्रिरात्रात् ।
सप्ताहात्कल्पनाशं तृषमतिबहुलां हन्ति पक्षाद्विधत्ते
मासात्सर्वाङ्गवृद्धिं मुनिभिरभिहितो मेहिनां गुग्गुयोगः[6] ॥ ६६
तुल्याभ्यां रसगन्धाभ्यां कृत्वा कज्जलिकां त्र्यहम् ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे मृदुना बदराग्निना ॥ ६७
निरुत्थमष्टमांशेन सीसभस्म विनिक्षिपेत् । संमिश्रं कदलीपत्रे निक्षिप्य तदनन्तरम् ॥ ६८
आकृष्य परिपिष्टाऽथ सीसभस्मप्रमाणतः । कान्ताभ्रसत्त्वयोर्भस्म राजावर्तकभस्म[7] च ॥ ६९
परिसिद्धं सगोमूत्रं[8] शिलाधातुं निधाय च । खल्वे निक्षिप्य तत्सर्वं यत्नेन परिमर्दयेत् ॥ ७०
तुल्यगुञ्जाकुलीबीजचूर्णकल्कोत्थवारिणा । केतकाङ्घ्रिकषायेण[9] निम्बपत्ररसेन च ॥ ७१
ततः संशोष्य संचूर्ण्य[10] क्षिप्त्वा लोहस्य भाजने । त्रिफलानां कषायेण सप्तधा परिभावयेत्[11] ॥ ७२
आकुलीबीजबर्बूरनिर्यासौ भृष्टचूर्णितौ । समौ समरसौ कृत्वा रसेन सह मर्दयेत्[12] ॥ ७३
इति सिद्धरसः सोऽयं भवेद्भीमपराक्रमः । नामतः सर्वमेहघ्नो दृष्टप्रत्ययकारकः ॥ ७४
बलद्वयमितो ग्राह्यो जलैः पर्युषितैः सह । पथ्यं मेहोचितं देयं वर्ज्यं सर्वं विवर्जयेत् ॥ ७५

अथ संजीवनः—पलमात्रं रसं शुद्धं वरनागसमन्वितम् ।
निक्षिप्य पातनायन्त्रे त्रिंशद्वाराणि पातयेत् ॥ ७६
समाहरेद्रसं सम्यक्पातनायन्त्रके मृतम् । मृते रसे क्षिपेत्तुल्यं भूपालावर्तभस्मकम् ॥ ७७
निरुत्थं त्रपुभस्मापि निक्षिपेदष्टमांशतः । ततो निम्बदलद्रावैस्त्रिंशद्वारं हि भावयेत् ॥ ७८
ततः संशोष्य संचूर्ण्य क्षिपेद्वरकरण्डके ॥ ७९
संजीवनोऽयं खलु बल्लमानो निशाकुलीचूर्णयुतः सतक्रः ॥
निहन्ति सर्वानपि मेहरोगान्क्षुधां नितान्तं कुरुते क्षुधां च ॥ ८०

---

१ घ. सह्यपिटिकं । २ घ. दशांशं । ३ घ प्रकल्प्यं । ४ क. °हमष्यारि° । घ. °हपुष्पारि° । ५ घ. चारिमं° । ६ घ. कलिवि° । ७ च. °रकल्कना° । ८ च. क्षरो° । ९ घ. कुर्यात् । १० घ. °कमेव च । ११ घ. °मूत्रे शिलाजतु नि° । १२ घ. क. केत° । १३ क. संपेष्य ।

अथ मेहमर्दनः—शुद्धसीसोद्भवं भस्म निर्व्यूढं व्योम्नि सप्तधा ।
ततो विचूर्ण्य तन्मध्ये कान्तभस्म समं क्षिपेत् ॥ ८१
गोमूत्रकशिलाधातुद्रवेण परिमर्दयेत् । शोषयित्वा विचूर्ण्याथ क्षिपेन्नागकरण्डके ॥ ८२
मेहमर्दननामाऽयं दिष्टो भालुकिना खलु । गुञ्जाद्वयमितो देयो निम्बामलकसंयुतः ॥ ८३
निहन्ति सकलान्मेहान्सर्वोपद्रवसंयुतान् । तत्तद्रोगहरैर्द्रव्यैः सर्वरोगनिबर्हणः ॥
रोगानुरूपं दातव्यं पथ्यमत्र यथोचितम् ॥ ८४

अथ रामबाणरसः—त्रपुणा निहतं तारं स्वर्णं नागहतं तथा ।
मृतसूतं तयोस्तुल्यं मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ८५
आकुलीमूलजैः क्वाथैः शोषयित्वा मुहुर्मुहुः । ताप्यवैक्रान्तराद्भूतभस्म सर्वसमं क्षिपेत् ॥ ८६
विमर्द्य बलिना सर्वं घोटा तुंषपुटैः पचेत् । आकुलीबीजवर्बूरक्वाथितैर्भावयेत्त्रिधा ८७
तं रसं परिचूर्ण्याथ स्थापयेत्कूपिकोदरे । गुडूचीसत्त्वसंयुक्तो बल्लतुल्यो रसस्त्वयम् ॥ ८८
निहन्ति सकलं मेहं मोहध्वान्तमिवेश्वरः । बाणवद्रामचन्द्रस्य सज्जनस्येव भाषितम् ॥ ८९
न याति जातु मेहित्वं रामबाणो रसोत्तमः ॥ ९०

अथ राजमृगाङ्कः—सुवर्णं रजतं कान्तं ताम्रं त्रपु ससीसकम् ।
भस्मीकृत्वा च तत्सर्वं कमद्रुद्धया कृतांशकम् ॥ ९१
व्योमसत्त्वभवं भस्म सर्वैस्तुल्यं प्रकल्पयेत् । कज्जलीं सूतराजस्य सर्वैरेतैः समांशिकाम् ॥ ९२
प्रद्राव्य लोहभस्माथ पूर्वभस्म विनिक्षिपेत् । काष्ठेनाऽऽलोड्य तत्सर्वं सद्रवं हि समाहरेत् ॥९३
ततो विचूर्ण्य तत्सर्वं सप्तवारं विभावयेत् । आकुलीबीजसंभूतक्वाथैर्लेहेन यत्नतः ॥ ९४
रुद्धं तन्मल्लमूषायां सर्वं संस्वेदयेच्छनैः । इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं चूर्णितः पटगालितः ॥ ९५
कान्तपात्रस्थितैः रात्रौ जलैस्त्रिफलसंयुतैः । वल्लत्रयमितः प्रातर्दातव्यो मेहरोगिणाम् ॥ ९६
मृगचारिमुनीन्द्रेण मेहव्यूहविनाशनः । निर्दिष्टोऽयं रसो राजमृगाङ्क इति कीर्तितः ॥ ९७
दीपनः पाचनो वृष्यो ग्रहणीपाण्डुनाशनः । तापघ्नो रुचिकृत्सर्वरोगघ्नो योगसंहृतः ॥ ९८

अथ मेहहरः—राजावर्तस्य रत्नस्य भस्म गन्धकसाधितम् ।
हतं च भस्मना तेन धनसत्त्वं च कान्तकम् ॥ ९९
निहतं तेन सूतं च तत्तन्मारणकैः सह । सत्त्वतुल्येन सूतेन तावता गन्धकेन च ॥ १००
कज्जल्या कृतया सार्धं पूर्वभस्म नियोजयेत् । त्रिदिनं मर्दयित्वा तु मूषायां विनिरुध्य च १०१
पञ्चाढकमितैः शालितुषैश्च पुटमाचरेत् । स्वाङ्गशीतं समाहृत्य भावयेत्तदनन्तरम् ॥ १०२
आकुलीमूलबर्बूरबीजगुञ्जाजटोद्भवैः । कषायैरष्टवाराणि पेटचूर्णं विधाय तत् ॥ १०३
विनिक्षिपेत्करण्डान्ते यत्नेन स्थापयेत्ततः । तैतः स्नेहहरैर्द्रव्यैः संयुक्तो रसराडयम् ॥ १०४

---

१ ङ. °व्यूढं हेम्नि । २ घ. ठ. तु संपुटैः । ३ च. °रिपूर्ण्याथ स्थगये° । ४ घ. मोहं ध्यात इवे° । ५ ङ. मोग्रस्वं । च. मेहस्वं । ६ च. °थ लोहे° । ७ ञ. °ह्रद्वय° । ८ ङ. °गवारि° । ९ घ. °रिमृगेन्द्रे° । १० च. इव । ११ क. ठ. ङ. संयुतः । १२ क. °न व्योमस° । १३ च. पटचूर्णं । १४ घ. तत्तन्मेह° ।

निहन्ति सकलान्रोगान्दुरात्मोपकृतीरिव । अयं हि सर्वरोगघ्नो भेषजेषु प्रशस्यते ॥ १०५
धार्मिकेष्विव सर्वेषु दयावानिव मानवः । रसोऽयं नन्दिना दिष्टः प्रेदिष्टो मेहहारिषु ॥ १०६

अथोदयभास्करः—पारदं भागमेकं तु गन्धकं टङ्कणं तथा ।
अभ्रकं लोहमेवं तु भागमेकं पृथक्पृथक् ॥ १०७
शिलाधातुस्तथा भागमम्लवेतसभागकम् । कट्फलं भागमेकं तु वङ्गेन सह योजयेत् ॥ १०८
रसं च पञ्चमूत्रेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् । सर्वमेकत्र संयोज्य जम्बीररससंयुतम् ॥ १०९
मर्दयेद्दिनचत्वारि खल्वके बुद्धिमान्भिषक् । मूषिकालेपनं कुर्यान्मांसीगोक्षुरसंयुतम् ॥ ११०
मर्दयेच्च यथायोग्यं दिनानामेकविंशतिः । पुटमध्ये परिस्थाप्य कुकुटीमात्रके दहेत् ॥ १११
शीतलं तं समादाय भावयेच्च यथाक्रमम् । कुमारीचित्रकव्योषजातीफलहियावली ॥ ११२
विषमुष्टिं नखं चाम्लवेतसं परिमर्दयेत् । शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक्पृथक् ॥ ११३
तं शुद्धं वल्लमात्रं तु दापयेद्बुद्धिमान्भिषक् । मेहस्य मधुना युक्तं प्रयोज्यं भिषजां वरैः ॥ ११४
शर्करार्द्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् । त्रिंशद्दिनानि दातव्यं शूले च त्रिफलाजलैः ॥ ११५
मधुना चातिसारस्य श्वासकासस्य शर्करा । क्षीरेण चाग्निमान्द्यस्य तैलकाञ्जिकसंयुतम् ॥
सिद्धनाथेन संप्रोक्तो नाम्ना सुदयभास्करः ॥ ११६

अथ हिमांशुः—पिष्ट्वा कार्पासतक्के रसधरणिदृशा तुल्यनागं कपित्था-
न्निर्यासं पञ्चनिष्कं निहितशतजलारातिबीजं च पश्चात् ।
पिण्डान्कृत्वाऽथ तेन प्रतिदिनमथ तत्पिण्डमेकं कपित्था-
न्निर्यासं पादनिष्कं मथितमधुयुतं मेहजालं रुणद्धि ॥ ११७
रसस्य कर्षमादाय खल्वे निक्षिप्य बुद्धिमान् । रक्तागस्त्यप्रसूनस्य स्वरसेन विमर्दयेत् ॥ ११८
सप्तवारं तथा साधु श्वेतदूर्वारसेन च । निष्कद्वयं टङ्कणं च कर्षं खादिरसारतः ॥ ११९
कर्पूरं रसतुल्यं च सर्वमेकत्र मर्दयेत् । यावच्चिक्कणतां याति युक्त्या चन्दनवारिणा ॥ १२०
हरेणुमात्रान्वटकांश्छायायां परिशोषितान् । प्रातः प्रातश्च सेवेत मध्याह्ने च विशेषतः ॥ १२१
निशायां च विशेषेण सेवनीयं प्रयत्नतः । एतद्धि मेहनुद्द्रव्यं मुखशोषहरं परम् ॥ १२२
सोमरोगहरं सर्वपिटिकानाशनं परम् ॥ १२३

अथ वसन्तकुसुमाकरः—द्विभागौ हेमभूतेश्च गगनं चापि तत्समम् ।
लोहस्य च त्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः ॥ १२४
वङ्गभस्म त्रिभागं स्यात्सर्वमेकत्र कारयेत् । प्रवालं मौक्तिकं चैव रससाम्येन योजयेत् ॥ १२५
भावना गव्यदुग्धेन इक्षुवासारसेन च । हरिद्रावारिजेनैव मोचाकन्दरसेन च ॥ १२६
शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमेन च । उशीरद्वयनीरेण सप्त सप्त च संख्यया ॥ १२७
पश्चान्मृगमृदा भाव्यं सुसिद्धो रसराड्भवेत् । कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ॥ १२८

---

१ क. दिष्टोऽनुत्कृष्टो । घ. दिष्ट उत्कृष्टो । २ ङ. प्रकृष्टो । ३ क. मेलयेत् । ४ घ. रसकं प° । ५ क. °रद्यो तु° । ६ क. सेवनीयः । ७ ग. मेरुरुद्राभ्यां मु° । ८ घ. द्वौ भागौ हेमरजतौ स° ।

गुञ्जामात्रं ददीतास्य मधुना सर्वमेहजित् । क्षयकासतृषाश्वासरक्तपित्तविषार्तिजित् ॥
सिताचन्दनसंयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगनुत् ॥ १२९

अथ मेहारिः—पारदभस्मशिलाजतुकृष्णालोहमलत्रिफलाकुलिबीजम् ।
ताप्यनिशारजकोपलकान्तव्योषरजः खपुरश्च कपित्थात् ॥ १३०
सर्वमिदं परिचूर्ण्य समांशं भावितभृङ्गरसं दिवसादौ ।
विंशतिवारमिदं मधुलेहं विंशतिमेहहरं हरिरुक्तम् ॥ १३१
मूतं बाहुमितं बलिं शशिमितं संमर्द्य तत्कज्जलीं
कृत्वा कृष्णहिरण्यतोयसहितं संमर्द्य घस्रं पुनः ।
कूप्यामभ्रककालिकां सुपिहितां मृत्स्नांशुकैः सप्तभिः
संवेष्ट्य त्रिदिनं विशोष्य लवणापूर्णे क्षिपेद्भाण्डके ॥ १३२
दग्ध्वा यामचतुष्टये तु शिशिरां भित्त्वा च तां कूपिकां
तं मूतं द्विलवं लवं च गगनं लोहं लवं मर्दयेत् ।
सिद्धो वल्लमितः सिता च मधुना वत्सादनीसत्त्वतो
नो चेत्सौद्रकणायुतश्च तरसा सर्वप्रमेहाञ्जयेत् ॥ १३३
रोगाधीश्वरपाण्डुकामलहरिद्राभत्वपित्तोद्भवा-
न्सर्वांश्च प्रदरामयान्विजयते मेहारिनामा रसः ॥ १३४

अथ मेहबद्धरसः—भस्ममूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
ताप्यं शुद्धं शिलाव्योषं त्रिफलाङ्कोलबीजकम् ॥ १३५
कपित्थरजनीचूर्णं समं संभोज्य भृङ्गिना । त्रिशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥
निष्कमात्रं हरेन्मेहान्मेहबद्धो रसो महान् ॥ १३६

अथ हरिशंकररसः—महानिम्बस्य बीजानि षण्निष्कं पेषितानि तु ।
पँलं तण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ॥ १३७
एकीकृत्य पिबेद्भानु हन्ति मेहं चिरंतनम् । मृतं सूताभ्रकं तुल्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ॥ १३८
सप्ताहं भावयेत्खल्वे रसोऽयं हरिशंकरः । मार्षमेकां वटीं खादेन्नीलमेहप्रशान्तये ॥ १३९
पूर्वयोगानुपानं स्यादसाध्यं साधयेत्क्षणात् ॥ १४० ॥ २००० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहसोमरोगपिटिकाचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

[अथ विद्रध्यादिचिकित्सनम् ।]

अथ विद्रधिचिकित्सा—अन्यैरध्युषितोष्णशुष्कपरुषैरन्यैरसृग्दूषणै-
र्वैकैर्वा शयनादिभिस्तनुभृतामन्तर्बहिर्वोत्थितः ।

---

१ च. °स्थान् । २ घ. हरदिष्टम् । ३ घ. तत्सिद्धं द्वि° । ४ क. ख. °ङ्कोलबी° । ५ क भाव्यं च । ६ क. ठ. ड. °न्मेहवं° । ७ घ. एलात° । ज. पलत° । ८ क. ठ. वटीकृत्य । ९ घ. °पमेकं व° । ङ. °पमात्रं व° । १० क. °हिर्वा स्थितः ।